

מביזנטיון למזרח אירופה

עיון בענפי הנוסח של ספר התמונה וגלגולי העתקות כתב היד והדפוס

רועי גולדשמידט

בשנת 1390 הועתק בכתאי (תיביץ, Thebes) ספר התמונה בכתב היד המתוארך הקדום ביותר שבידינו, אך הופעתו של ספר התמונה בכתבי היד שבידינו רק בשלהי המאה הי"ד, לא השפיעה על תפוצתו והשפעתו המכרעת. גרשם שלום סבר שספר התמונה מציג את הפיתוח הקבלי הרדיקלי ביותר של 'תורת השמיטות', אשר למרות הצגת הנושא הייחודית והמפתיעה שלו קיבל מקום מכובד מאוד בכתביהם של מקובלים רבים. בין אלה ימנו תחילה מחברו האנונימי של ספר 'הפליאה' וספר 'הקנה' ואחריו בזמן: ר' דוד בן זמרה, ר' שלמה אלקבץ, ר' מאיר אבן גבאי ומקובלים נוספים בדור שלאחר גירוש ספרד, אשר הזכירו את ספר התמונה ואת רעיונותיו הייחודיים.¹ רעיונותיו של ספר התמונה קיבלו ביטוי גם בספרות ההלכה, מלבד כתביהם של מקובלים. קודם לגירוש ספרד הספר נזכר אצל ר' יעקב ברוך בן ר' יהודה לנדא אשכנזי, ב"ספר האגור", שהדפיס בנאפולי בשנת ר"ן,² המזכיר רעיונות מספר התמונה כהעשרה לפסיקותיו בנושא כתיבת אותיות סת"ם.³

* מחקר נכתב כחלק מן פרויקט הביני"ל על שם לודמר לחקר יהדות גליציה ובוקובינה, אוניברסיטת חיפה, בנושא: 'הקבלה בגליציה: מקורותיה ומאפייניה', LUDMER: *International project on the Jewish heritage of Galicia and Bukovina*, University of Haifa; בתמיכת 'יהדות גליציה ובוקובינה- העמותה לקידום מחקר וזיכרון של מורשת יהודית'; מרכז לאוניברסיטת חיפה לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטת העברית בירושלים. ראשיתו של מחקר זה בתקופת שהותי בפוסט-דוקטורט באוניברסיטת גתה, פונקפורט ע"נ מיין, כחלק מפרוייקט LOEWE. Research for this article has been undertaken within the framework of the Hessian Ministry for Science and Art funded LOEWE, Research hub 'Religious Positioning: Modalities and Constellations in Jewish, Christian and Muslim Context' at the Goethe University Frankfurt and the Justus-Liebig-University Gießen. אבקש להודות למורי, פרופ' זאב גריס, ולפרופ' דניאל אברמס, ד"ר נעמה בן שחר וד"ר אליעזר באומגרטרן, על הערותיהם החשובות. תודה מיוחדת למר אבינועם סטילמן על לימוד משותף שסייע לפתח הרבה מן הרעיונות המובאים כאן.

1 משה אידל, 'הקבלה הספרדית לאחר הגירוש', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 503-512, ובפרט שם בעמ' 509.

2 על תאריך ההדפסה של ספר 'האגור' ראו יצחק יודלוב, 'מי הוא "חכם ופוסק איטלקי"', איטליה י (תשנ"ג), עמ' יא ובמקורות שהביא שם בהערה 11.

3 ר' יעקב ברוך לנדא, ספר האגור, ירושלים תש"ך, עמ' כט, לא. 'ואני המחבר ראיתי בספר התמונה'; 'ואני המחבר קיבלתי וכן ראיתי בספר התמונה'. למשל, בקובץ הלכתי בכתב יד משנת ת"ז, העוסק בענייני גיטין, מופיעה רשימה של ביאור האותיות, שנועדה ככל הנראה לסייע לסופר הכותב את הגט לכוון כוונות בשעת כתיבת האותיות. ברשימה זו מופיעים מלבד ספר התמונה גם ביאורים בשם ספר הרוקח וספר הבהיר. ראו כתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. 275, דף 114א, סימן קד והמשכו בדף 119א-122ב. רשימה זו היא ככל הנראה העתקה חלקית. העתקה מלאה יותר עם הקדמה הודפסה גם בספר ברוך שאמר, שקלאוו,

קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית מו (תש"פ), עמ' 287-316

תפוצתו של הספר בין מקובלים טרום-לוריאניים ברחבי תפוצת יהדות ספרד ודרום אירופה, ובקרב מקובלים במזרח אירופה, נתנה את אותותיה גם על מספרי העתקות בכתב יד שבידינו. משלהי המאה הי"ד עד לראשית המאה הי"ט, בידינו 79 העתקות של הספר ושתי מהדורות של הספר בדפוס.⁴ עם זאת, עד היום לא נעשתה עבודה טקסטואלית המתארת את ענפי הנוסח השונים של ספר התמונה בכתבי היד, או בדפוס. בדיקת הנוסחים השונים של הספר מלמדת שהם משקפים צורות קריאה שונות בספר, ובמספר נקודות, הבדלים רעיוניים מהותיים, וככל הנראה, גם מסורות העתקה ולימוד שונות. אבקש להראות להלן, גם כי בחינת הנוסחים השונים וניתוחם פותחים כיוונים חדשים בניסיונו לפתור את שאלת מקום חיבורו של ספר התמונה, ואולי גם את שאלת זמן חיבורו של הספר.

מלבד תיאור כללי של ענפי הנוסח העיקריים של הספר, יוצג להלן פילוח סטטיסטי של מספרי העתקות על פי הנוסחים השונים ולפי זמני ומקומות ההעתקה. בעזרתם נוכל לעקוב אחרי נדודיו של הספר והדרישה ללימודו בהקשרים גאו-תרבותיים שונים של תפוצת ישראל. הנתונים הסטטיסטיים לאורך 400 השנים הראשונות להופעתו של ספר התמונה, מלמדים כיצד הדרישה ללימוד בספר עוברת מביזנטיון ואיטליה למזרח אירופה, החל מראשית המאה הי"ז. אנו נצמד בעקבות מסעו של ספר התמונה, ואף ננסה לעמוד על הסיבות שהביאו לעקירתו ממרחב אחד, ולצמיחת העניין בו ולימודו בקרב מקובלי מזרח אירופה.

זמנו ומקום חיבורו של ספר התמונה

מאז ראשית מחקר הקבלה ועד לשנות השמונים של המאה העשרים, היה מקובל לחשוב שספר התמונה נכתב בראשית ימיה של הקבלה בגירונה.⁵ ביסודו של ספר התמונה מונח רעיון הזמן המחזורי של השמיטות והיובל, המופיע בתמציתיות אצל הרמב"ן ובית מדרשו.⁶ ששת ימי בריאת העולם ויום השבת המשמש למנוחה, הם האב טיפוס של הזמן

תקס"ד, יז ע"ב ואילך. ספר זה עוסק בהיבטים הלכתיים של כתיבת תפילין מתוך כתבי פוסקי אשכנז הקדמונים.

⁴ קרקוב, שנ"ט (מהדורה שלא קיימת בידינו) וקורץ, תקמ"ד. מהדורה שלישית של הספר הודפסה בלבוב תרנ"ב, על כך ראו לקמן.

⁵ אהרן יעלינק, קונטרס תרי"ג, וינה תרל"ח, עמ' 40-41, שיער שזמן חיבורו של ספר התמונה הוא סוף האלף החמישי, בראשית צמיחתה של הקבלה בספרד במאה הי"ג. אמנם, יעלינק שם לב לחישוב הקץ שבפירוש ספר התמונה המזהה את תחילת הגאולה בשנת הקס"ט, 1409, תהליך שיימשך לדברי המפרש עד סוף שנת 'ארבע מאות הראשונים של אלף הששי', ספר התמונה, לבוב תרנ"ב, נח ע"ב, בפירוש. לכן לא ברור מדוע הקדים כל כך את זמן חיבורו. יהודה ליבס העלה את האפשרות שספר התמונה מאוחר יותר לספר הזוהר, ראו יהודה ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, עמ' 294. לסקירת המחקר שקדם לעבודתו של גרשם שלום ראו Moshe Idel, 'The Kabbalah in Byzantium: Preliminary Remarks', *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, eds. R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa, R. Talgam, Leiden 2012, pp. 677-686.

⁶ התפיסה המחזורית אצל מקובלי קטלוגיה נזכרת לראשונה בכתביו של הרמב"ן: בדרשתו על ספר קהלת ופירושו לתורה. על כך ראו חיים חנוך, הרמב"ן כחוקר ומקובל, ירושלים

המחזורי המקראי,⁷ ועל בסיסו בנוי גם המודל השנתי של ששת שנות העבודה ושנת השמיטה, השבתון ממלאכת האדמה. לאחר שבעה מחזורי שמיטה, כשנת החמישים, שנת היובל, משתחררים העבדים והקרקות שנמכרו לאחרים, חוזרות לבעליהן המקוריים. פיתוחו של מודל זה אצל הרמב"ן בעקבות מדרש חז"ל,⁸ מתאר את העולם כולו כבנוי במחזורי זמן המקבילים לששת ימי המעשה והשבת, ובעיקר למודל השמיטה

תשל"ח, עמ' 468-430; גרשם שלום, ראשית הקבלה (1150-1250), ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 181; יוסף דן, תורת הסוד העברית, ח, ירושלים תשע"ג עמ' 294-298. חביבה פדיה, הרמב"ן: התעלות, זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב תשס"ג, עמ' 15-36, 411-209; משה הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו, עמ' 248-212. לסקירה רחבה מאוד של רעיון השמיטות החל מימי בית שני ראו ישראל וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר: מחקרים בתולדות הפילוסופיה והמסורת בישראל, ירושלים תשל"ל, עמ' 151-241. חשוב לציין שוינשטוק נוטה להרחיב את המקורות בהן תורת השמיטות מופיעה באופן חלקי או מרומז, ולהציבם לצד מקורות בהם תורת השמיטות מפורשת לחלוטין. בדרך זו הלכה גם פדיה, הרמב"ן, עמ' 14-11, 42 בהערה 100. והשוו: הלברטל, שם בעמ' 213-212 ושם בהערה 291, משה אידל, 'היובל במיסטיקה היהודית', שלהי מאות - קיצם של עידנים, בעריכת י" קפלן, ירושלים תשס"ה, עמ' 74 ובהערה 21. לעומת תפוצתו של סוד השמיטה והיובל אצל הרמב"ן וממשיכי דרכו, הרי שבספרות הזוהר רעיון השמיטות נעדר לחלוטין. בספר הזוהר אין התייחסות לתורת השמיטות, ואף שבספרות הזוהר סוד היובל נזכר פעמים רבות, אך הוא מועתק ממשמעו ההיסטורי לייצוגו כספירת הבינה. כך למשל בספר תיקוני זוהר, מנטובה שי"ח, יט ע"ב: '...] כד אתגלי לתתאי בדרא בתראה בסוף יומייה ובגיניה וקראתם דרור בארץ וגומר'. תרגום: כאשר יתגלה לתחתונים דרור האחרון, בסוף הימים, ועליו [כתוב] 'וקראתם דרור בארץ'. תיאור מפורט של היובל כספירה השלישית, היא ספירת הבינה, כמייצגת של הגאולה והמשיח אצל מקובלים בתקופות שונות, ראו משה אידל, 'היובל במיסטיקה יהודית', עמ' 80-90. והשוו לדבריה של פדיה, שם עמ' 212-212. על תפיסת ההיסטוריה והזיכרון בספר הזוהר מכיוון נוסף ראו Elliot Wolfson, 'Re/membering the Covenant: Memory, orgetfulness and the Construction of History in the Zohar', ed. E. Carlebach, J.M Efron, D.N Mayers, *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef H. Yerushalmi*, Hanover 1998, pp. 214-246.

⁷ על תפיסת הזמן מקראית, בהקשר של שמיטה ויובל, ראו ריימונד וסטבורק, 'שמיטה', אנציקלופדיה מקראית, ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 112-120; Moshe Idel, 'Some Concepts of Time and History in Kabbalah', *Jewish History and Jewish Memory: Essays in Honor of Yosef H. Yerushalmi*, eds. E. Carlebach, J.M Efron, D.N Mayers, Hanover 1998, pp. 157-160.

⁸ שורשיה של גישה זו מצויים בחז"ל, בבלי, סנהדרין צג ע"א. רעיון השמיטות אכן מופיע בסוגיה התלמודית, וגם סיומו של כל אחד מן המחזורים הללו לאחר 7000 שנים, אך התלמוד לא מזכיר במפורש את שנת היובל ואת קצו המוחלט של העולם. עם זאת, חשוב להזכיר שרעיון זה כבר מופיע בהרחבה הרבה קודם לכן, בספר היובלים, שחובר בראשית הבית השני, המתאר את העולם במחזורי שמיטות המסתיימות בשנת החמישים אלף. ראו כנה ורמן, ספר היובלים: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשע"ה, מבוא, עמ' 34, ושם בפרק האחרון של ספר היובלים עמ' 551-556. ישנם ספרים שחברו בימי בית שני וצוטטו בכתביו של הרמב"ן, כמו ספר חכמת שלמה, אך אינני יודע על שימוש או היכרות של מקובלים אלו עם ספר היובלים.

והיובל. כל יום מששת ימי המעשה מקביל לאלף שנות קיומו של העולם, ולאחר ששת אלפים שנה שב העולם למקורו, נחרב ושובת למשך אלף שנים. לאחר שבעה מחזורים של שבע שמיטות שכאלו, מגיע העולם כולו אל תכליתו בשנת החמישים אלף, שנת 'היובל הגדול'.⁹

הרמב"ן מזכיר במספר מקומות את 'הסוד הגדול של היובל', והתפיסה המחזורית של ההיסטוריה מצויה בהקשרים שונים בכתביו אך באופן אזוטרי למדי. תורתו של הרמב"ן בהקשר הזה סתומה מאוד וקשה ללמוד מהן את פרטיה של תורת השמיטות, למעט אולי, ההיבטים האסכטולוגיים שלה, לפיה ביובל הגדול כל הבריאה כולה שבה למקורה בספירת הבינה. גם תלמידי הרמב"ן ופרשניו השונים הזכירו את תורת השמיטות והיובל באופן נרחב למדי, אך לא חשפו פרטים רבים על רעיון השמיטות, וחלקם אף ציינו את אזהרותיו של הרמב"ן שלא לגלות את הסוד הגדול.¹⁰

בספר התמונה רעיון השמיטות מפותח באופן מרחיק לכת וייחודי, החורג מתיאור מטה-היסטורי, או מן ההקשר האסכטולוגי שביסוד דבריו של הרמב"ן ומעניק לו משמעות קונקרטי-קיומית.¹¹ בספר התמונה תורת השמיטות מסבירה לא רק את העתיד, אלא בעיקר את ההווה ואת שאלת הסבל הקיים בעולם כתוצאה מאופיו של מחזור השמיטה שבו אנו מצויים כעת – שמיטת הדין. רעיון זה מופיע כציר מרכזי, מפותח ומפורט בתורתו של בעל ספר התמונה, הקרובה לגישה ההיסטורית וגם לתפקידה של התורה בספרות הביאורים לסודות הרמב"ן.¹²

9 על רעיון הזמן המחזורי בקבלה, ובהשוואה לתופעות דומות בדתות אחרות נזכרו בהרחבה במחקר. ראו למשל, גרשם שלום, הקבלה של ספר התמונה ושל אברהם אבולעפיה, פרקים בתולדות הקבלה בספרד ב', ערך 'בן שלמה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 6-21; שלום רוזנברג, 'השיבה לגן עדן - הערות לתולדות רעיון הגאולה הרסטורטיבית בפילוסופיה היהודית בימי-הביניים', הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, בעריכת 'זקוביץ, ירושלים תשמ"ב, עמ' 36-87 ובפרט שם, עמ' 43-52, ושם בעמ' 44-45 בהערות 9-12; Ehud Krinis, 'Cyclical Time in the Ismā'īlī Circle of Ikhwān al-ṣafā' (Tenth Century) and in Early Jewish Kabbalists Circles (Thirteenth and Fourteenth Centuries)', *Studia Islamica* 111 (2016), pp. 20-108.

10 אפרים גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר, ירושלים תש"ל, עמ' 233-237; פדיה, הרמב"ן, בעיקר בעמ' 233-273.

11 עד היום, מלבד סדרת הרצאותיו הנזכרות של שלום על ספר התמונה משנת תשכ"ד, אין בידינו תיאור מחקרי מקיף של תורת ספר התמונה. ראו שלום, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 1-84. על מגוון חסרים יסודיים במחקר של ספר התמונה וחוגו ראו נעמה בן שחר וצחי וייס, "סדר האצילות בעניין ייחוד אלהותינו ותורתינו לאומתנו": פירוש עשר הספירות מ"חוג ספר התמונה", קבלה מא (תשע"ח), עמ' 284. לאחרונה פורסמו בפולנית שני מאמרים של דומיניקה גרוניץ על היבטים שונים בהגות של ספר התמונה: Dominika Gómicz, 'Rola 'sefiry Bina' w procesie powstawania i niszczenia światów w według traktatu "Sefer ha-temuna"', *Studia Judaica* 36 (2015) pp. 359-373; idem, 'Symbolika liczby siedem w traktacie kabbalistycznym Sefer ha-temuna', *Studia Religioologica*, 49 (2016) pp. 161-178.

12 כפי שציין גרשם שלום, ראשית הקבלה, עמ' 181-182; הנ"ל, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 20-21; idem, *Origins of the Kabbalah*, ed. R.J. Zwi Werblowsky, Princeton 1987, ; 21-20

דווקא הקרבה הרעיונית בין ספר התמונה לבין רעיונות יסודיים בהגותו של הרמב"ן ושל תלמידיו, הביאה את החוקרים למבוכה ביחס לזמן כתיבתו של ספר התמונה. זאת מפני שמלבד קרבה זו, אין בספר התמונה, ולא בכתיבי היד שלו, או במקורות אחרים, זכר לזמן כתיבתו. בשל כך, הועלו במהלך השנים השערות שונות, לעיתים בידי אותם חוקרים עצמם, ביחס לזמנו ומקום חיבורו של ספר התמונה.¹³ גרשם שלום קבע תחילה בספרו 'זרמים עיקריים במיסטיקה היהודית' את זמן חיבורו של הספר סביב שנת 1250, ולאחר מכן בספרו על ראשית הקבלה הקדים את זמן חיבורו של ספר התמונה לזמנו של ר' יצחק סגי נהור, ובהרצאותיו משנת 1964 הזכירו כספר מסוף המאה הי"ג, ובספרו 'מקורות הקבלה' שיצא לאור רק לאחר מותו הוא כותב שהספר חובר סביב שנת 1300, בספרד או בפרובנס.¹⁴ כך גם סבר אפרים גוטליב שחשב שספר התמונה השפיע על ספר מערכת האלהות, שהיה מחוג תלמידי הרשב"א, ועל כן סבר שהספר נכתב בסוף המאה הי"ג.¹⁵

החל משנות השמונים של המאה עשרים החלה מתפתחת ההבנה שספר התמונה הוא חיבור מאוחר יחסית. משה אידל, אשר הוביל את הכיוון החדש הקובע את זמנו של הספר דווקא באמצע המאה הי"ד, ביצר את מקום כתיבתו של הספר ואת זמנו בכמה ממחקריו, אשר הדגישו את מערכת היחסים הרעיונית שבין ספר התמונה לבין כתביהם של ר' דוד בן יהודה החסיד ור' יוסף בן שלום אשכנזי. העובדה שהחותם הספרותי הראשון הידוע לנו של ספר התמונה הוא בספר 'הקנה',¹⁶ שככל הנראה נכתב במאה הט"ו במרחב הביזנטי, היווה בסיס חשוב לדבריו של אידל בהמשך. כבר בעבודת הדוקטור שלו הסיר אידל את אחד העוגנים הספרותיים הבודדים אשר סייעו לתארך את חיבור ספר התמונה בספר באמצע המאה הי"ג, כאשר הוכיח שבכתב היד של ספר 'חיי עולם הבא' שנחשב

pp. 471-474; אפרים גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, בעריכת י' הקר, תל אביב תשל"ו, עמ' 337-338.

¹³ Elliot R. Wolfson, 'Murmuring Secrets: Eroticism and Esotericism in Medieval Kabbalah', *Hidden Intercourse: Eros and Sexuality in the History of Western Esotericism*, eds. W.J Hanegraaff and J.J. Kripal. New York 2011, pp. 77-78 note 50
בן שחר ווייס, 'סדר האצילות', עמ' 282-280.

¹⁴ Gershom Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1954, pp. 178
הנ"ל, ראשית הקבלה, עמ' 192; הנ"ל, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 21; idem, *Origins of the Kabbalah*, pp. xiv, 460-462, 468 and note 233

¹⁵ אפרים גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, בעריכת י' הקר, תל אביב תשל"ו, עמ' 332-339. בכותרתו של כתב יד אחד מופיעה השערה דומה של אחד המעתיקים: 'ספר התמונה שלשה חלקים פירוש לקוטות שחבר ר' שם טוב אבן הגאון נ"ע מפי הרב ר' שלמה בן אדרת ז"ל לפירושי סוד להתורה שחיבר הרמב"ן'. כתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. 139, דף א ע"א. עם זאת, לדבריה של תלמידתו, מיכל קושניר-אורון, גוטליב סייג את דבריו בסמינריון האחרון שהעביר לפני מותו בשנת תשל"ב, והעלה גם את האפשרות שר' דוד בן יהודה החסיד ור' יוסף אשכנזי הם אלו שהשפיעו על ספר התמונה, ולדבריו 'העניין מחייב בדיקה [...]'. ראו מיכל אורון, פתח הדבר, מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' טו-טז.

¹⁶ 'עלינק, קונטרס תרי"ג, עמ' 40-45; מיכל קושניר-אורון, 'הפליאה' ו'הקנה': יסודות הקבלה שבהם, עמדתם הדתית חברתית ודרך עצובם הספרותית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ם, עמ' 83, ושם בעמ' 114 הערה 98.

כמי שמצטט את 'ספר תמונות', הוא מצטט למעשה חיבור בשם 'ספר התמונות'.¹⁷ בכך גם עקר אידל את הקשר הספרותי היחיד לכאורה, המקשר בין ספר התמונה לחצי האי האיברי. סיכום קצר של הממצאים וההנחות מתוך מחקריו הענפים של משה אידל,¹⁸ אשר הביאו לקביעת זמן ומקום חיבורו של ספר התמונה מלמד כי:

א. ספר התמונה לא נזכר בשמו אצל המקובלים בספרד עד לדור הגירוש.
 ב. כתבי היד הראשונים של הספר מקורם במרחב הביזנטי, וכך גם הספרים הראשונים שמצטטים מספר התמונה – ספר הפליאה והקנה, המתוארכים לראשית המאה הט"ו נכתבו באזור זה.¹⁹

ג. בספר התמונה ובפירושו לספר התמונה, מופיעות מילים ביוונית, המחזקות את הקשר שבין הספר לבין המרחב הביזנטי דווקא.

ד. כל זיקה שיש בין ספר התמונה לבין כתבים של ר' דוד בן יהודה החסיד או ר' יוסף בן שלום אשכנזי שפעלו בסוף המאה הי"ג ובראשית המאה הי"ד, יש להסבירה בכך שבעל ספר התמונה הושפע מהם ולא להיפך.

קביעותיו אלו של אידל הפכו למקובלות והנפוצות במחקר ספרות הקבלה, ואכן אין ספק בכך שסיפורו הידוע לנו של ספר התמונה מתחיל במרחב הביזנטי בסוף המאה הי"ד, וזו ללא ספק מהווה את היסוד העיקרי לטענתו של אידל. עם זאת, העובדה שאין בידינו כתבי יד של ספר התמונה מספרד מהווה ראייה חלקית לכך שהספר לא היה קיים בספרד, וייתכן שיש לתלות זאת בכך שהחלק הארי של כתבי היד הספרדיים לא שרד בעקבות הגירוש. כפי שהראה מלאכי בית-אריה, כשליש מכתבי היד מימי הביניים שבידינו נכתבו באיטליה, ואילו גודלה של האוכלוסייה היהודית באיטליה היה לערך שליש מזו שחיה בחצי האי האיברי. למרות זאת, אחד מכל ארבעה מכתבי היד שבידינו הם מפרובנס, ספרד וצפון אפריקה ביחד.²⁰ מגורשי ספרד נשאו חלק מספריהם בידיהם, ובכך העשירו מבחינה ספרותית את הקהילות אליהן הגיעו, אך מעדויותיהם אנו למדים כי רק אחוז קטן מן הספרים אכן הגיע איתם למחוז חפצם. רוב רובם של הספרים אבדו בדרך או נשארו בספרד.²¹

כפי שנראה לקמן בהרחבה, עיון בכתבי היד המתוארכים לסוף המאה הי"ד וראשית המאה הט"ו, מלמד על הימצאותו של ספר התמונה בספרד, ולכל הפחות של נוסח אחד

17 משה אידל, 'כתבי ר' אברהם אבועלפיה ומשנתו', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשל"ו, עמ' 63-64. אמנם, שם אידל לא התייחס עדיין לשאלת זמן חיבורו של ספר התמונה.

18 משה אידל, 'פירושו של ר' יהודה בן דוד החסיד לאלפא-ביתא', עלי ספר י (תשמ"ב) עמ' 25-35; הנ"ל, 'הקבלה הספרדית לאחר הגירוש', עמ' 503-512; הנ"ל, 'פירוש אנונימי לתורה מחוג הרשב"א', מיכאל יא (תשמ"ט), עמ' ט-כא, ובעיקר בעמ' יז-יט; הנ"ל, 'היובל במיסטיקה היהודית', עמ' 71-72; Idel, 'The Kabbalah in Byzantium', pp. 667-686.

19 בעמ' 682 קובע אידל את זמן חיבורו של ספר התמונה בין השנים 1335-1345; הנ"ל, 'הקבלה באזור הביזנטי', קבלה יח (תשס"ח) עמ' 108-214; הנ"ל, 'פירוש נוסף לאלף בית של ר' דוד בן יהודה החסיד ו"ספר התמונה"', עלי ספר כו-כו (תשע"ז), עמ' 237-246.

20 זאת, בעקבות מחקרה של מיכל קושניר-אורון, 'הפליאה ו'הקנה'', עמ' 1-30, 83. 294-300.

21 Malachi Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Paleography and Codicology*, Jerusalem 1993, pp. 45, 55 note 15.

22 יוסף הקר, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 577-579.

של הספר, ככל הנראה שנים רבות קודם לכן. בהקשר הזה גם נתייחס בהרחבה לשאלת המילים הלועזיות שבספר. עניין נוסף שיש להעיר עליו הוא, שאלת השפעתם של ר' דוד בן יהודה ור' יוסף אשכנזי על בעל ספר התמונה, או להיפך – השפעתו של ספר התמונה על שני המקובלים הללו. זוהי טענה שקשה מאוד לבסס, מיהו המשפיע ומי הוא המקבל? בעניין זה חשוב להעיר גם על הפער בין ממצאיו של אידל בראשית שנות השמונים, לבין מחקריו המאוחרים יותר. אז הראה אידל אי התאמה בין כתבי יד של פירושי האותיות אותם סבר שיש לייחס לר' דוד בן יהודה החסיד, לבין פירושי האותיות שבספר התמונה. לדבריו:

אם אמנם השפיע ס' התמונה על תפיסת השמיטות של ר' יוסף ושל ר' דוד, תמוהה העובדה שנעדרים עקבותיו של חיבור זה בפרשנות על משמעות האותיות. ואולי חייבים אנו, על סמך השוואת הפירושים של ר' יוסף ור' דוד לאילו שבס' התמונה, להפוך את הקערה על פיה ולקבוע כי חיבורים של ר' יוסף ור' דוד – אין כוונתי לפירושים לאלפא ביתא – הם אשר נמנים בין המקורות של ס' התמונה?²²

אידל במאמרו זה לא מבאר מדוע חוסר ההתאמה לכאורה, בין פירוש האותיות שבין ספר התמונה לבין פירוש האותיות של ר' דוד בן יהודה מחזק את ההשערה שתורת השמיטות של ספר התמונה הושפעה מזו של ר' דוד או ר' יוסף, ובפרט שקיימים הבדלים רבים ומהותיים בין שתי התורות הללו. במאמרו מן השנים האחרונות, למעלה משלושים שנה מאוחר יותר, פרסם אידל את פירוש האותיות של ר' דוד בן יהודה החסיד, פירוש אחר מזה שפרסם בראשית שנות השמונים, התואם לרשימת האותיות שבספר התמונה. הקשר לכאורה, בין פירושו של ר' דוד לאותיות לבין רשימת האותיות שבחלק א' של ספר התמונה, היה אמור, לפי דבריו של אידל במאמרו המוקדם, להוכיח דווקא את השפעתו של ספר התמונה על ר' יוסף ור' דוד. ואמנם, גם כאן חזר אידל על ההנחה שר' יוסף ור' דוד קדמו לספר התמונה והיוו מקור הראיה לכתיבתו.²³

הקרבה הרעיונית בין ספר התמונה, לבין חיבורי ר' יוסף ור' דוד מתבטאת במספר היבטים. למשל, הזיקה בין פירוש האותיות וצורתם לבין תורת השמיטות קיימת גם אצל ר' דוד וגם בספר התמונה, וכך גם הקשר שבין האותיות לבין רעיונות אסטרולוגיים המופיעים גם אצל ר' יוסף אשכנזי. אמנם, זיקה זו אינה מחייבת השפעה הדדית, אלא יכולה להיות פיתוח יצירתי ושונה של אותם הרעיונות מבית מדרשו של הרמב"ן,²⁴ או הסתמכות

²² אידל, 'פירושו של ר' יהודה בן דוד', עמ' 35.

²³ חשוב להעיר שהרשימה שמופיעה בכתב היד שאידל ייחס לר' יהודה בן דוד החסיד, מופיעה בתצורה זו רק בכתבי היד המאוחרים יותר של ספר התמונה, ורק בנוסח ב' של הספר. כתב היד הקדום ביותר שמצאתי שמביא את הרשימה הזו מתוארך למאה ה־ט"ז, ובכל כתבי היד שקדמו לו רשימה זו לא מופיעה. ראו כתב יד אוקספורד, בודלי 138, Opp. 138, דף 47.

²⁴ על היצירתיות בפירושי תורותיו של הרמב"ן ראו Daniel Abrams, *Kabbalistic Manuscripts and Textual Theory, Methodologies of Textual Scholarship and Editorial Practice in the Study of Jewish Mysticism*, Jerusalem & Los Angeles 2013, pp. 200-204; הלברטל, על דרך האמת, עמ' 321-333; עוד על מסורות הסוד שבעל פה בחוגו של הרמב"ן ראו פדיה, הרמב"ן, עמ' 66-68, 98-119; Eliot R. Wolfson, 'Beyond the Spoken Word: Oral Tradition and Written Transmitting in Medieval Jewish Mysticism', *Transmitting Jewish Tradition: Orality, Textuality and Cultural Diffusion*, eds. Y.

משותפת על מסורות אחרות שבעל פה.²⁵ גם אם אמנם קיימת השפעה ישירה, קשה מאוד לקבוע מי המשפיע ומי המקבל. השפעה אפשרית של ר' דוד ור' יוסף על ספר התמונה, או להיפך, חייבת להתבסס על פתרון שאלת מקום וזמן חיבורו של ספר התמונה. ההשפעה האפשרית בין שני המקורות הללו איננה התשובה לשאלת זמן חיבורו של ספר התמונה, אלא מסקנה הנובעת ממנה. כפי שנראה לקמן, אבחנה בין הנוסחים של הספר ותיאור כתבי היד שבידינו, פותחים מחדש לדיון את שאלת מקום כתיבתו של ספר התמונה, ופותחים פתח נוסף להבנת האופן שבו נוצר הספר.

הנוסחים השונים של ספר התמונה בכתבי היד ובדפוס

ספר התמונה מורכב משלושה חלקים שונים, אשר כל אחד מהם מציג ביאור קבלי אחר לכל אחת מכ"ב האותיות. בכל אחד מן החלקים הללו ישנה הקדמה ארוכה ודברי סיכום, ובכל אחד מן החלקים הללו ביאור האותיות שונה במעט, ובמידה רבה, רחב ועשיר יותר בתוכן מקודמו. קשה לקבוע מהו היחס שבין חלקיו השונים של הספר - האם מדובר בהרחבה הדרגתית, בביאור, או שמא כתכנים שונים העומדים זה לצד זה. שאלת מבנה הספר והיחס שבין חלקיו השונים, כרוכה בבעיה נוספת והיא העמימות והערפול שמלווה את הלומד בספר. לשונו הסבוכה של הספר, שלעיתים היא לקונית מבחינה תכנית, אך עמוסה מאוד מבחינה תחבירית, מטשטשת מאוד את הרעיונות המובאים בספר.²⁶ גישה זו של גילוי והסתרה, של כתיבת סודות באמצעות רמזים שונים ובשפה מעורפלת, מאפיינת את בית מדרשו של הרמב"ן, ומלווה גם פעמים רבות באזהרות לקורא שלא ייכנס ללימוד חכמה זו ללא הכנות מתאימות.²⁷

כבר בקרב המקובלים בדור שלאחר גירוש ספרד נזכר ספר התמונה כספר סתום וקשה להבנה. ר' דוד בן זמרה, הרדב"ז, שאת ביאורו על דרך הסוד לכ"ב אותיות התורה ביסס פעמים רבות על ספר התמונה כותב כך: 'והנה ראיתי לכתוב לך לשון הבא בתמונה השלישית לפי שלא נמצא ביד הכל, ואגב גררא אבארהו לך כי כל לשונו סתום כדרך

179 note 202-206, 222. Elman and I. Gershoni, New Haven 2000, pp. 202-206, 222 note 179. והשוו משה

25 אידל, 'הרמב"ן: קבלה, הלכה ומנהיגות רוחנית', תרביץ סד (תשס"ה), עמ' 556-578. פדיה, הרמב"ן, עמ' 110-113, 117-118 בהערות 56-60. יש כמוכן גם לקחת בחשבון את האפשרות שמסורות סוד שבעל פה שמסר הרמב"ן הגיעו לספר התמונה באפיקים אחרים מזה של ר' יהודה בן דוד, נכדו של הרמב"ן, כהסבר להבדלים הרבים בין ספר התמונה לבין תורתו של ר' יהודה, כפי שמציעה פדיה שם. בהקשר הזה חשוב לציין שבמקומות רבים במחקר על קבלת הרמב"ן מתוארת לאור פירושי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, על כך ראו את הביקורת של אברמס, *Abrams, Kabbalistic Manuscripts*, pp. 219-223.

26 אליהו ליפינר, חזון האותיות: תורת האידאות של האלפבית העברי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 223, 226-228.. Wolfson, 'Murmuring Secrets', pp. 77-81.

27 שתי המגמות הללו משקפות גם את הגישות השונות במחקר ביחס לרמב"ן, בין חוקרים המציגים את הרמב"ן כאוטורי ושמרן, לבין אלו המציגים אותו כמי שמשאיר בפירושו הסתום מקום לתלמידיו להמשיך וליצור ראו *Abrams, Kabbalistic Manuscripts*, pp. 202 and note 10; הלברטל, על דרך האמת, עמ' 311-321; פדיה, הרמב"ן, עמ' 7-8, 98-119; אידל, 'הרמב"ן', עמ' 559-562.

הראשונים.²⁸ קריאה בפירושו של הרדב"ז אכן מלמדת כי במספר מקומות השתדל הרדב"ז להביא את דברי ספר התמונה ולבארם, 'כי ידעתי לא תמצאנו, ואם תמצאנו לא תמצא בו פי', כי אני לא מצאתיו והוא אף מתנצל ומזהיר את הקורא מן הביאור שלו לספר, בכתבו כי מדעתו פירש ואין לו מסורת קודמת של פירוש: 'ומה שהבנתי מתוך הספר [...] ואל בינתי אל תשען כי לא קבלתי בזה דבר, עד יערה עלינו רוח ממרום'.²⁹ גרשם שלום עמד על כך שעל אף לשונו הקשה, המליצית והסתומה של הספר, ניתן להבין את הרעיונות הייחודיים שבו בשני אופנים: האופן האחד הוא שימוש בפירוש האנונימי של ספר התמונה, אשר לדברי שלום, נכתב לא יותר משני דורות לאחר חיבורו של ספר התמונה.³⁰ מחבר הפירוש כתב את דבריו בצמידות לטקסט של ספר התמונה, שלעיתים הוא מעין פרפרזה מורחבת של הספר, אך נוסף בו גם מידע רב שאיננו 'פירוש'. נקודה נוספת שנזכרה בדברי שלום והיא האופן השני המובלע יותר, קשורה באופן שבו הספר מתפרש מתוך עצמו. לדברי שלום, נדמה שבכל חלק מחלקי הספר נוספים פרטים המרחיבים את ביאור האותיות שלו 'בהעמקה יתרה הגוברת מפעם לפעם, בכל שכבה, ומצד שני מדובר כאן על תמונה ה' יביט (במדבר י"ב 8)'.³¹ התמונה הכוללת של הספר מתבארת לאחר קריאת שלושת חלקיו.

עיון בשני ענפי הנוסח של ספר התמונה מלמדנו ששתי אפשרויות הקריאה הללו, זו הרואה את ספר התמונה כזקוק לפירוש חיצוני וזו הרואה את הספר כמתפרש מתוך עצמו, קשורות בשתי מסורות העתקה של ספר התמונה הנשמרות החל מכתבי היד הראשונים שבידנו ועד להדפסות המאוחרות ביותר. שתי ההעתקות הראשונות שבידינו של הספר, הועתקו במרחב הביזנטי: בתיביץ בסוף המאה הי"ד (1390) וכראשית המאה הט"ו (1416) בקורפו (Corfu). בין שתי העתקות אלו קיים שוני מהותי. שוני מהותי זה איננו מתבטא רק בשינויי הנוסח הרבים, אשר בחלקם הם שינויי נוסח קלים, אלא במקומות אחדים מדובר בהבדלים מהותיים למדי. על כך אוסיף, כי הפער העיקרי שבין שני הנוסחים מתבטא בראש ובראשונה באופן שבו מוצג הקשר שבין שלושת חלקיו של הספר, והאופן שיש לפרש, או לקרוא את חלקיו השונים.

נוסח א' של ספר התמונה

הנוסח הראשון של ספר התמונה המופיע בכתב יד מתוארך הוא כתב יד ותיקן 214, שהעתקתו בידי שמואל בן אליהו בן דוד לשימושו העצמי, הסתיימה בראש חודש אדר ק"ץ בקורפו.³² נוסח זה, שיכונה כאן נוסח א', מקביל לנוסח שהודפס בלבוב תרנ"ב תחת הכותרת 'הנוסח של הכ"י'. יצוין כי יותר ממחצית מסך ההעתקות של ספר התמונה שבידינו שייכות לנוסח זה. נקודה נוספת וחשובה היא שבכל ההעתקות של ספר התמונה

²⁸ ר' דוד בן זמרא, מגן דוד: סוד כ"ב אותיות התורה, ירושלים תשס"ז, עמ' כג.
²⁹ שם, עמ' כג, לו. וראו עוד שם, עמ' נח, למרות הצהרתו של רדב"ז על היעדרו של הפירוש, במקומות אחרים בספר הוא מזכיר פירוש אחר הכתוב על ספר התמונה, למשל, שם בעמ' מה.

³⁰ שלום, ראשית הקבלה, עמ' 181.

³¹ שם, עמ' 182.

³² Benjamin Richler, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library Catalogue: Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem, Vatican 2008*, pp. 154-155.

שבידינו, בנוסח א' לא מופיע הפירוש הרחב של ספר התמונה, שנזכר לעיל. עם זאת, לעיתים ניתן למצוא בשולי הטקסט גלוסות ובהן ביאורים קצרים שהם יותר מאשר הערות קצרות של הלומד, אלא הם מעין פירוש קצר, השונה מן הפירוש של ספר התמונה שהזכרנו קודם. סיבת היעדרותו של פירוש רחב בצד הטקסט קשורה בכירור לאופן שבו נתפסים חלקיו השונים של ספר התמונה בנוסח הזה. כבר בכתב יד ותיקן 214 הספר מחולק באמצעות שתי כותרות. בחלק א' של הספר מופיעה הכותרת 'סוד התמונה', ואילו בראשית החלק השני של הספר מופיעה הכותרת 'וזה פי' סוד התמונה הנעלמת בסודותיה'. חלקו השלישי של הספר לא מוכתר בכותרת בכתב יד זה, אך בכמה כתבי יד אחרים מענף זה מופיעה כאן הכותרת 'ביאור גמרה מן התמונה',³³ או 'ביאור אחרון מן התמונה'.³⁴ כלומר, לפי גרסה זו ספר התמונה איננו אלא התמונה הראשונה, ושני החלקים הנוספים של הספר אינם אלא פירוש וביאור על הספר הראשון.³⁵

מלבד הכותרות לחלקיו השונים של הספר, גם דרכי העריכה והעיצוב שבחרו המעתיקים של הספר, מעידים על דרכי הלמידה בו. באופן מיוחד יש לציין כי בענף נוסח זה, בכמעט רבע מכתבי היד של נוסח א' של הספר מופיעים שלושת חלקיו זה לצד זה בשלושה טורים, או בזה אחרי זה. עיצוב מעין זה נועד, ככל הנראה, להקל על הקורא המבקש ללמוד את סוד התמונה, ולצדו של עיקר הספר לעיין בחלק ב' ובחלק ג' שבספר, הנתפסים כאמור כפירושו של החלק הראשון, הממוקם כטור הראשון, כפי שניתן לראות להלן בכתב יד לונדון, הספרייה הבריטית.

³³ כתב יד רומא, ספריית קזנטנה 3134, דף 39א; כתב יד ברלין, ספריית המדינה, Or. 1392; Phillip, דף 123ב; כתב יד ותיקן 188 ebr.; כתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. 464; כתב יד מוסקבה, גינצבורג 1715 ועוד.

³⁴ כתב יד מוסקבה, גינצבורג 132; כתב יד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Or. 2116.8; כתב יד וורשה, ספריית המכון להיסטוריה יהודית על שם צמנואל רינגלבלום 155 ועוד.

³⁵ לאחר סיום כתיבת המאמר מצאתי בהגהותיו של המגיד ר' ישראל מקוזניץ על תמונה ב' אות ה', דברים ברוח זו: 'מכאן נראה להדיא שעיקר ספר התמונה הוא תמונה הא', והב' והג' הם פירושים על הראשונה, ועכ"ז היו חכמים גדולים למאוד'. ר' ישראל בן שבתי מקאזניץ. ספר רמזי ישראל, ווארשא תרנ"ט, ב ע"ב.

10

בכל עתה בין	תכל עמדה במישור
בנין לבנים	על לחיל דברך
ושמן על ראשך	ואור לטובת כי
אחסר הד	ע מצדה וטרה
בני כהן לך	אור ונך עי עלי
ועקדיה	אדם חומש ככל
והדבק מעש	חדרי בטן עלה
למקום מחצבה	הלכ שמת של
הוא מקום הד	אדם ע שלמו
בניס הלכ	כענן דמות דיוקמ
והטורים	שלישקב חקוקים
והקדושים	כזה ע עלמונה
הוא היכל	ע עלמו ודוארה
פנימי וקדש	אדם ומביט ע סוף
יקדושים נה	כלהדורות ומחה
זימון עליון	שדי יחזה כענן
באשר ה	אנ בצדק אחזה
הקדמים	פניך אשבעה
סעודה	כהקין המועד
במחשבה	הל כי ממדת צדק
כיס כחות	יחזה אור פנים
עלנות לב	המארים שהיא
לכח א וענפ	אור האמונה
א איתנים	וממנה יביט ע
ולא כדונאים	סוף השקועה אשר
הם העקראים	היא למעלה לבני
עבאות להים	כהונה בני הקדש
חיים וטואים	הוא היכל ענמי

וכל עתה זאבי טה עלמות
 אורות התורה העלונה
 אשר ממנה תורתה
 תמימה כענן ז שבתות
 תמימות תהייה שהם
 כל שבת כענן עננו אחר
 הקדש ואם היא לשן מרת
 מתאימות ומתחדדות
 למקום איתנותם וכל גוף
 מהם תורה חרשה המימה
 טעם העבר כ עליה יתב
 ויען לבנאדם העצמים
 בכל שמטה וטהרה והכל
 נאצלמן המורה הטוארה
 העקראת חכמת להים האצלת
 הנאצלת האור הקדמון אשר
 משם אבנים שלמות כח
 כעולמות כב אורות
 עליונות וראות ועשר
 ספירות ספירות סודות
 ועליות אשר הבינה
 הוציאם לאורה מן החכמה
 ועל הבינה נקראו אורות
 מחוברות ומרובות ומתא
 על צורה לחכמה בסוד
 שמם ואין המחתומם
 על ידי שני עולמות אבננסו
 כח החכמה הם רשומות

כתב יד לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27180, דף 10א.

נוסח ב' של ספר התמונה

ענף הנוסח השני של ספר התמונה מופיע עם הפירוש, שנזכר כבר, בדבריו של גרשם שלום, למעט מקרים בודדים בהם הספר מופיע עם גרסה מקוצרת של הפירוש. פירוש זה מופיע לראשונה בכתב יד מתוארך, בכתב יד אוקספורד, בודלי 309 שהועתק בידי ר' שם טוב ן' פולייא הרופא הספרדי מטליטלה (טולדו), בשנים קע"ה-קע"ו (1415-1416) בתיבין.³⁶ ן' פולייא עזב את ספרד והגיע לאיי יון, ככל הנראה לאחר מאורעות קנ"א מתוך מגמה להגיע בסוף מסעו לארץ ישראל. את ספר התמונה העתיק ן' פולייא ביחד עם שני חיבורים נוספים הנכללים במה שמכונה 'חוג ספר התמונה'³⁷: ביאור 'שם המפורש' ו'סוד היחוד', וכדבריו בקולופון שבסוף ספר התמונה:

יהי רצון מלפני אלהי אברהם יצחק ויעקב [...] כשם שנתן לי בריאות וחיים להעתיק אלה הספרים, ספר שם המפורש וספר התמונה כל אחד בשלשה פנים עם פירושה וספר היחוד עם פירושו, כלם על דרך הקבלה, שיתן לי לב להבינם על דרך אמת ויושר [...] כדי שלא אטעה ולא אשגה על שום דבר מכל הכתוב בהם ושיעשה עמי חסד [...] שיוליכני בחיי לארץ הצבי אמן וכן יעשה השם. נאם העבד המעתיק שהעתיקתי הספר הזה בעיר תיבין בחדש תשרי שנת הקע"ו.³⁸

את ספר התמונה העתיק ר' שם טוב ן' פולייא ב'שלושה פנים' ולסירוגין עם הטקסט של ספר התמונה – ה'גרסא', הוא העתיק את הפירוש. כלומר, הוא תופס את הספר כמחולק לשלושה חלקים שונים, אשר אינם מפרשים זה את זה, אלא כל אחד מהם מציג פן אחר של התמונה. באופן דומה הוא מעתיק את גם את ספר 'סוד שם המיוחד' וספר 'שם המפורש', גם הוא בשלושה פנים עם הפירוש. מעניין לראות שבדומה לספר התמונה, גם לספר 'שם המפורש', יש בידינו כתבי יד המכילים את החיבור ללא הפירוש, ומהם נראה ששלושת חלקי הספר נתפשים כמפרשים זה את זה. כך למשל בכתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. 464 מופיעות הכותרות לסוד שם המפורש: (דף 24 ע"א) 'פירוש שם העצם'; (דף 30 ע"ב) 'פירוש אחר לשם העצם'; (דף 34 ע"ב) 'פירוש אחרון לשם העצם'.³⁹

³⁶ על ר' שם טוב אבן פולייא והחיבורים השונים שהגיעו אלינו בהעתקתו, ראו משה שטיינשניידר, 'Schemtov ben Jakob und ein buch Jichud', המזכיר 9 (1869), עמ' 20-23;

³⁷ יוסף הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה', שלם א (תשל"ד) עמ' 133-137. דיון 'חוג' זה והקשרים הרעיוניים המאגדים את החיבורי ה'חוג' לספר התמונה עדיין לא פותח במחקר, באופן ממשי. עם זאת, חשוב לציין שקיים קשר ביבליוגרפי ברור בין מספר חיבורים הנכללים ב'חוג' זה לבין ספר התמונה. בבדיקה ראשונית שערכתי, מצאתי שבכמעט מחצית מכתבי היד של ספר התמונה שבידינו מופיעים כל החיבורים הללו, או חלקם בסמיכות לו באותו הקובץ. וראו גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, עמ' 117-121, 570-571. וראו אידל, 'פירוש נוסף', עמ' 237-246. ביקורת על המונח 'חוג' שטבע גרשם שלום בהקשר לחוג מקובלים אחר, חוג ספר העיון, ראו עוד פורת, 'צורת "אור נבקע" בספר מעין החכמה: מקורותיה היהודיים ותיאורה הבלתי משברי של ראשית האצילות', דעת 78 (תשע"ה), עמ' 11-53. וראו עוד בהרחבה: בן שחר ווייס, 'סדר האצילות', עמ' 279-288.

³⁸ כפי שהוא מציין בכתב היד בקולופון לספר היחוד, כתב יד אוקספורד, בודלי, 309, דף 120 א.

³⁹ ובאופן אחר, בכתב יד ותיקן 188, מופיעות הכותרות (דף 73 א) 'סוד שם המיוחד', (דף 73 ב) 'זה פירוש סוד שם המיוחד בסודותיו הנוראים'.

שם טוב ן' פולייא - מעתיק או מחבר/מעתיק ?

את ספר התמונה הכיר שם טוב ן' פולייא מספר שנים קודם להעתקה שבידינו, אותו הוא מזכיר בהעתקה משנת קס"ב של הפירוש לשיר השירים המיוחס לר' יוסף ג'יקטילה. אפרים גוטליב עמד על ייחוסו של הספר בטעות לג'יקטילה, והעלה אף את החשד שן' פולייא עצמו חיבר את הפירוש וייחס אותו לג'יקטילה.⁴⁰ בעקבות חשדותיו של גוטליב על זיוף מחברו של הפירוש לשיר השירים, העלה משה אידל את ההשערה המייחסת גם את פירוש ספר התמונה לן' פולייא.⁴¹ השערה זו כמובן נרקמת היטב עם ההשערה שספר התמונה עצמו נוצר בביזנטיון, שם נחשף ן' פולייא לראשונה לספר התמונה כאשר הגיע לשם מספרד במהלך נדודיו. את ייחוסו של הפירוש של ספר התמונה לן' פולייא יש לדחות מכמה סיבות. ראשית, ן' פולייא עצמו חולק על מפרש הספר בחריפות, בהעתקת הפירוש לאות ס' שבתמונה השלישית. שם מרחיב בעל הפירוש הרחבה ייתרה על דברי ספר התמונה, ומביא חישוב קץ ארוך ממנו עולה 'ה' אלפים קס"ט וסימנו (הקס"ט) ואז בשנה ההיא בתשל' החשבון הזה יתחיל להתעורר הגאולה לישראל. והראיה על זה שיתקוטטו ויתגרו כל מלכויות יון ואדום זה עם זה אלה כנגד אלה.⁴² ואמנם, מלבד העובדה שחישוב הקץ המופיע בפירוש ספר התמונה כבר עברו כשש-שבע שנים קודם לשנת העתקת הספר, בכתב ידו של ן' פולייא ישנה התנגדות עקרונית לדרכם של מחשבי הקיצין כאשר הם, וללא משוא פנים. הוא מוסיף הערה הארוכה כהקדמה לחישוב הקץ שבפירוש (שלא מופיעה בהעתקות מאוחרות יותר), תחת הכותרת 'נאם המעתיק' ובה הוא מזכיר את הצרות הרבות שפקדו את היהודים 'בספרד וקטלוניה ותוגרמה וצרפת' החל משנת קנ"א, ועד ליום העתקת הספר בחודש תשרי הקע"ו. בנאומו, מונה ן' פולייא חישובי קץ רבים שזמנם כבר עבר, הכוללים את חישובי הקץ שבספר דניאל וסימנים שונים לימי הגאולה המופיעים בספרות חז"ל, שאף הם לדבריו עברו ואין לסמוך עליהם. את הערתו הארוכה הוא מסכם בקריאה לדבקות בה' ובשמירת המצוות, ובאמונה תמימה בביאת הגאולה 'גם אם יתמהמה חכה לו כי בא יבא'.⁴³

סיבה נוספת לכך שמחבר הפירוש קדום בהרבה לן' פולייא, נעוצה בכך שיש בידינו העתקות נוספות של דוברי ספרדית, השונות מזו של ן' פולייא פחות או יותר באותה התקופה. מלבד העתקתו של ן' פולייא לפירוש של ספר התמונה, יש בידינו העתקת כתב יד נוסף בכתיבה ספרדית, כתב יד ותיקן, ebr. 218. בכתב יד זה אמנם אין קולופון, אך סימני המים מעידים על כך שגם הוא מן העשור הראשון של המאה הט"ו, ואולי אף קדום מעט להעתקתו של ן' פולייא.⁴⁴ כתב יד זה שונה מאוד מהעתקתו של ן' פולייא בשלושה היבטים עיקריים: ראשית, כתב היד מכיל רק את הפירוש, ללא הטקסט של ספר התמונה עצמו, בעוד שבהעתקתו של ן' פולייא מופיעים ה'גרסא' והפירוש משולבים זה בזה. מעתיק זה החזיק בידי עותק של ספר התמונה והעתיק לעצמו רק את הפירוש, אך נדמה שאת הפירוש הוא העתיק עבור מי שהחזיק עותק של נוסח א' של ספר התמונה. זו אמנם טענה שקשה מאוד לבסס בהיעדר מהדורה משווה בין שני הנוסחים, אך בכל זאת נותרו

⁴⁰ גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, עמ' עמ' 117-121.

⁴¹ אידל, 'הקבלה באזור הביזנטי', עמ' 211-212.

⁴² ספר התמונה, לבוב תרנ"ב, דף נח ע"א.

⁴³ חבקוק ב ג. ראו כתב יד אוקספורד, בודלי, 309, דף 101א.

⁴⁴ על כך ראו Richler, *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library Catalogue*, p. 157.

כמה סימנים לכך. בהעתקה זו מופיעים הביאורים לשלושת ההקדמות של ספר התמונה בזו אחר זו, כמו שראינו בנוסח א' של הספר, וכן מופיעות הכותרות המאפיינות דווקא את ענף נוסח זה. לכן יש לשער שהמעתיק החזיק בעותק של נוסח א' של הספר ורק העתיק לעצמו את הפירוש. שוני נוסף בין כתב יד זה לבין העתקתו של נ' פולייא מבוסא באופן שבו הם מעתיקים את ביאורי המילים ללשון לעז, כפי שנראה מיד.

הביאורים בספרדית

כפי שנזכר כבר אצל גרשם שלום, ספר התמונה מכיל מספר ביאורים בספרדית, אשר אחד מהם מופיע בגוף הטקסט, ואחרים מופיעים בפירוש של ספר התמונה.⁴⁵ כך למשל בביאור האות ד' בתמונה א' מסביר המפרש כיצד מידת החסד, היא מידתה של האות ד', יישרה את כל שאר האותיות והכוחות שבשמיטה הקודמת לצד החסד. הפסוק שאותו הוא דורש (שה"ש ז 6) 'וְדַלְתָּ רֵאשֶׁךְ כְּאַרְגָּמָן', מקשר בין האות דלת, לבין המילה 'דלת' שמשמעה לדבריו, חלוקת השיער או יישור של קווצת כמה שערות לצד אחד. בכתב יד של נ' פולייא מופיע גם ההסבר בלשון לעז (דף 4 ע"א): 'פרטידור"ה די"ל קבלי"ו דיל"ה קביצ"ה' [*parte de arriba del cabello de la cabeza*], כלומר, חלוקת שיער הראש לשניים. ואמנם, ביאור זה מופיע בכל כתבי היד של נוסח ב' הכולל את גם את הפירוש.⁴⁶ המעתיקים של פירוש ספר התמונה ממרחבים שאינם דוברי ספרדית, הוסיפו במהלך הדורות גם ביאורים בלשון הקודש למילים שלא היו מובנות להם או לנמעני כתב היד, ואף תרגום של הביאור הספרדי ליידיש.⁴⁷ עם זאת, נוסח כתב היד הגרוש ביותר בביאורים בספרדית הוא זה של שם טוב נ' פולייא, ובו מספר של ביאורים בספרדית שלא נותרו בכתבי יד אחרים.

בביאור האות ס' בתמונה השלישית, מסביר ספר התמונה כיצד העולם עתיד לצאת מן הגלות שנכפתה עליו בעקבות חוק השמיטה. כך בהדרגה, לקראת האלף השביעי שהוא סופה של השמיטה הנוכחית, תתחיל גאולתם של הגופים, ולאחר מכן של הנשמות, המשוררים [= אולי המלאכים], והגלגלים, וכך הוא כותב:

[...] ועוד ימים ידועים תהי' לגופים אחר גאולתן ועוד ימים ידועים גאולות הנשמות כי תם גלותם ואחר זה לימים ידועים גאולת המשוררים כי תם גלותם. ועוד לימים ידועים יגאלו הגלגלים כי תם גלותם. והנכנס ראשון יצא אחרון גוי ואלהיו תפלה של יד.

על דבריו של ספר התמונה 'והנכנס ראשון יצא אחרון' מסביר בעל הפירוש שתהליך גאולת העולם מתרחש באופן דומה והפוך לבריאתו. הגלגלים שנבראו בראשונה הם אלו שנשארים אחרונים בסופו של התהליך, וכל שנברא מאוחר לגלגלים חוזר למקורו קודם להם. האחרון ראשון והראשון אחרון. בכדי להמחיש את הרעיון לקורא הוא משתמש בשני משלים:

ר"ל הגלגלים וכל כוחות הראשונים עליונים שבראשונה נתגלגלו ואלה ינחו באחרונה כמו תפילין של יד הרמוז לכנסת ישראל שהיא השכינה וזה רמוז לגלגל של הבור ר"ל דיל פוזו שהוא מוקף מהכלים הקשורים בעיגולים הנקראים אל כיידוסי"ש הנכנסים ומתמלאים

⁴⁵ ראו גם אצל ליפינר, חזון האותיות, עמ' 234-235.

⁴⁶ למעט מקרים שבהם המעתיק לא הבין את המשמעות, והשאיר מקום ריק.

⁴⁷ ראו כתב יד אוקספורד, בודלי Mich. 172 בתמונה א' בפירוש האות ד'.

בראשונה יוצאים ושופכים באחרונה ובאדם מניח התפילין של יד בראשונה ומוציאו באחרונה.⁴⁸

ממבנה הקטע בולט לעין מיקומו הבעייתי של משל בור המים ומערכת השאיבה המתוארת בו, המופיע באמצע משל התפילין. מעין תחיבה של משל הסבר נוסף. ואכן, כבר בכתב יד ותיקן 218, שנזכר לעיל, משל הבור והכלים חסר, ורק משל התפילין מופיע. הסיבה לכך איננה קשורה לביאורי המילים בספרדית המופיעים בקטע, שהרי גם המעתיק של כתב יד זה מוצאו ספרדי, ואף הוא מביא ביאורי מילים לספרדית במקומות אחרים. זאת בניגוד למשל לכתב יד אחר מאותה התקופה, אשר לא העתיק את הביאור בספרדית, מפני שמעתיק האשכנזי לא הכין את תוכן הביאור.⁴⁹ סביר להניח שהסיבה לכך קשורה בהעתקה מענף אחר של ספר התמונה ממקור ספרדי, אשר לא הכיל את המשל שנתחב באמצע משל התפילין.

בידינו גם כתבי יד אחרים המביאים את משל הבור ומערכת השאיבה, עם חלק מן הביאור בתעתיק לספרדית השונה מזה של ן' פולייא. את התרגום לספרדית בהעתקתו של ן' פולייא למילה 'בור ר"ל דיל פוזו' [del pozo] שמשמעו בספרדית באר מים, לא מצאתי באף העתקה אחרת, אך הביאור 'אל כידוסי"ש' מופיע ברוב כתבי היד בכמה תעתיקים. פירוש המילה 'אל כידוסי"ש' בספרדית של אותה התקופה הוא *alcaduz*, ובלשון רבים *alcaduces*, ואשר מקורה בערבית האנדלוסית *alqadús*. מילה זו משמעה כלי חימר או מתכת המשמש למשיכת מים מבארות ונהרות, קשור עם אחרים בחבל כפול, והמערכת נשענת על גלגל המים. השימוש במילה זאת תואם לגמרי לתיאורו של ן' פולייא.⁵⁰ התעתיק של המילה *alcaduces* לאותיות עבריות שונה בדרך כלל מזה של ן' פולייא, וככל שידיעתי משגת רק כתב יד אחד מן המאה הי"ז משמר אותו.⁵¹ התעתיק של המילה משתנה כמעט בכל כתבי היד, והקדום ביותר שמצאתי בהקשר הזה הוא כתב יד פריס, הספרייה הלאומית 832 (1461), שהועתק בכתיבה מזרחית במפנה המאות הט"ו-ט"ז בערך, וסביר להניח שמעתיק זה לא היה דובר ספרדית. שם מופיע תרגום המילה לספרדית באופן הבא (77 ע"ב): 'אלקא דוסיש', ובשאר כתבי היד מופיעה המילה בתצורות קרובות, וכך גם בדפוס: 'אליקודוסי"ש'. ואמנם, שתי צורות הכתיבה משקפות את הכתיבה הקסטיליאנית, אך התעתיק שונה מפני שבמרחב המושפע יותר מן הערבית העיצור K הועבר בתעתיק לעברית באות כ', ואילו יהודים אשר חיו במרחבים נוצריים יותר הוא נכתב באות ק'.⁵² כלומר, המעתיק של כתב יד פריס העתיק ממקור אחר מזה

⁴⁸ כתב יד אוקספורד, בודלי, 309, דף 102 ב. ובדפוס לבוב תרנ"ב, נח ע"ב בשינוי נוסח קלים.

⁴⁹ כתב יד פריס, הספרייה הלאומית 834 heb. נכתב בכתיבה אשכנזית, ומתוארך אף הוא למאה הט"ו. בדומה לכתב יד ותיקן 218, גם כתב יד זה מכיל רק את הפירוש לספר התמונה, ונוספו לפירוש ספר התמונה גם מביאורי האותיות לר' יעקב הספרדי. בדף 66 ב מביא המעתיק את משל הבאר והגלגלת של הכלים, אך מפני שהביאור בספרדית לא היה מובן למעתיק, הוא משאיר במקומו רווח ריק.

⁵⁰ מילה זו נהגית בספרדית המודרנית במילה *arcadus*.

⁵¹ כתב יד אוקספורד, בודלי, Mich. 228.

⁵² תודתי לד"ר אלדינה קינטנה-רודריגז, מהחוג ללימודים ספרדיים ולטינו-אמריקניים באוניברסיטה העברית בירושלים על עזרתה בתרגום המילה ובהבנת המשמעויות העולות מן התעתיקים השונים שלה. משה אידל ציטט את המילה 'אליקודוסי"ש' מן הדפוס כמילה ביוונית, וכהוכחה לכך שפירוש ספר התמונה מקורו במרחב הביזנטי דווקא. ואמנם במאמרו

של ך' פולייא, שנכתב אף הוא במרחב אחר דובר ספרדית, השונה מזו של ך' פולייא. ניתן להסיק מכאן שיש בידינו עוד מסורת העתקה ספרדית מלבד זו של ך' פולייא, המחזקת את תפוצתו של הספר בספרד בשלב קדום יותר. עם זאת, אפשר גם שתעתיק זה נוצר בשלב מאוחר יותר, ומחוץ לגבולות חצי האי האיברי.

לסיכום הדיון עולה מן הנתונים שהוצגו עד כה:
א. ספר התמונה עצמו כבר בתקופה זו מופיע בשני נוסחים שונים לחלוטין, הן מבחינת הבדלי נוסח מהותיים והן באופן שבו הספר בנוי ומוצג: בנוסח א' כספר בן שלשה חלקים, אשר חלק אחד – הראשון, הוא טקסט, המפורש בשני חלקיו האחרים, ללא פירוש נוסף בשולי הדף. לעומת זאת בנוסח ב' מוצגים שלושה חלקים של ספר אחד, להם מצורף פירוש ארוך ומפורט.

ב. כבר בסוף המאה הי"ד יש בידינו שני נוסחים שונים של הפירוש לספר התמונה, אשר שניהם מלווים בביאורי מילים לספרדית, וייתכן שכבר בשלב זה קיים תעתיק נוסף מאזור אחר בספרד. לעומת זאת, אין בספר ביאורי מילים ליוונית.

ג. ראינו שר' שם טוב ך' פולייא איננו מחברו של הפירוש לספר תמונה. כל אלו מעידים על כך שספר התמונה, לכל הפחות בנוסח אחר שלו, היה נפוץ גם בספרד קודם להגעתו של ך' פולייא למרחב הביזנטי סביב שנת קנ"א. נתונים אלו עומדים, כאמור, בניגוד להשערה המקובלת בשנים האחרונות במחקר, ומחזקים את ההנחה המוקדמת יותר של גרשם שלום ואפרים גוטליב, שהספר היה נפוץ גם בספרד. השערה זו תקבל חיזוק נוסף לאחר הצגת נתוני ההעתקות של ספר התמונה, התפלגות ההעתקות של הנוסחים השונים והשוואתם זה לזה.

התפלגות העתקות כתבי היד: בדיקה סטטיסטית לפי אזורים ותקופות

מגוון של סיבות וגורמים עשויים להשפיע על ביקוש לספרים מסוימים בזמן ובמקום מסוים. רוברט דרנטון שבדק את פעילותם של מדפיסים בצרפת בעשרים השנים שקודם למהפכה הצרפתית, ביקש לבחון לאור נתונים סטטיסטיים מה הם הספרים המבוקשים ביותר ברחבי צרפת, ומה הן דרכי הפצתם של הספרים מן המדפיסים, שפעלו בפריפריה ולאורך גבולותיה של צרפת, אל מוכרי הספרים בתוככי המדינה. הנתונים שהעלה דרנטון מלמדים על דרכי תפוצתה של ספרות אסורה, ורשת סבוכה של הפצת הספרים תוך עקיפת הצנזורה והגילדות החזקות של מוכרי הספרים בצרפת לפני המהפכה. אחד הממצאים המעניינים העולים מן הנתונים שהציג דרנטון הוא הרגלי הקריאה המקומיים, מהם עולה כי הביקוש לכותרים מסוימים הוא בעל אופי לוקאלי. ההקשר המקומי של הביקוש לספרים מסוימים מובן לעיתים בעקבות השתייכותם הדתית של תושבי האזור, אך סיבות נוספות כמו אופנות קריאה ונושאי שיח מקומיים, עשויים להשפיע על המאפיינים המקומיים של הביקוש לספרים.⁵³ בדומה למחקר של דרנטון, שהתבסס על מאגר דיגיטלי-אינטרנטי אשר מקורו בארכיון של חברה להדפסת והפצת ספרים, גם המחקר שלהלן מתבסס על ניתוח סטטיסטי של נתונים שונים שנאספו מתוך המאגר

על הקבלה באזור הביזנטי, אידל לא ציין מהי המילה ביוונית שממנה נוצר תעתיק זה. ראו אידל, 'הקבלה באזור הביזנטי', עמ' 213 ובהערה 100.

⁵³ Robert Darnton, 'The Demand or Literature in France, 1769-1789, and the Launching of a Digital Archive', *The Journal of Modern History* 87 (2015), pp. 509-531

הדיגיטלי של המכון לתצלומי כתבי יד עבריים. ניתוח הנתונים מלמד על הביקושים המשתנים לספר התמונה, בהקשר גיאוגרפי-תרבותי של תפוצות ישראל. מתוך הנתונים הללו יפתח לנו גם פתח להבנת מעברי הידע הקבלי מביזנטיון למזרח אירופה והמאפיינים של לימוד הקבלה בקרב מקובלים במזרח אירופה.

שני הנוסחים של ספר התמונה שהצגנו, נוסח א' ונוסח ב' נשמרו כשני ענפים מובחנים זה מזה, המשקפים את שני ענפי ההעתקה היחידים של ספר התמונה.⁵⁴ עיון בתפוצתם של כתבי היד לאורך התקופות השונות, ופילוחם לפי ענפי הנוסח ומקום ההעתקה הגיאוגרפי, או התרבותי, מספק גם עוד כמה רסיסי רמזים על מקורו של ספר התמונה וזמן חיבורו. ברם, חשוב מכך, נוכל לצייר תמונה אשר תתאר את מקומו התרבותי של ספר התמונה, ואולי גם לשער מדוע רעיונותיו קונים שביטה במרחב תרבותי מסוים בתקופה מסוימת יותר מאשר במרחבים אחרים.

השימוש במונח 'מרחב תרבותי', מחייב זהירות רבה שהרי רוב כתבי היד של ספר התמונה הנידונים כאן הם אנונימיים (80%-74%), ללא קולופון עם שם המעתיק, מקום ההעתקה ותאריך סיומה. למרות זאת, ישנם מאפיינים שונים של כתב היד המאפשרים לזהות את מוצאו הגאוגרפי-תרבותי של המעתיק: החומר ממנו עשוי הספר, דרכי העיבוד, הדיו וסגנון כתיבתו של המעתיק. כפי שהראו מלאכי בית אריה וקולט סיראט, ישנם מאפיינים ברורים של סגנונות כתיבה עבריים לפי המרחב התרבותי שבו הם נוצרו - מרחב הלניסטי, נוצרי, או מוסלמי, המשפיעים מאוד על עיצוב הכתב העברי. סגנונות הכתיבה אכן מעניקים לנו קורטוב של מידע על מוצאו של מעתיק האנונימי, אך יחד עם זאת, חשוב לזכור שיהודים נודדים בין מרחבים שונים ומביאים איתם את מסורת ההעתקה שלהם.⁵⁵ לעיתים, סופר אשכנזי יושב באיטליה ומעתיק בכתיבה אשכנזית ספר עבור מלומד איטלקי, ולהיפך. גם לא כל התיארוכים של כתבי היד הקיימים בקטלוג מסתמכים על נתונים וודאיים אלא בעיקר על השערות.

⁵⁴ זאת, למעט שני כתבי יד ייחודיים ודומים מאוד, שבאורח פלאי נשמרו שניהם בספריית פארמה, ואשר אפיונם מחייב בדיקה מעמיקה יותר. שני כתבי יד אלו הועתקו בידי סופרים שונים וככל הנראה בתקופות שונות. כתב יד פארמה, ספריית פלטינה, Cod. Parm 3511 [סי' 14019] הועתק בידי חיים שמואל גאטניו בכתיבה ספרדית-איטלקית, העתקה שהסתיימה ביום כא' באלול שנת ש"ל (1570), בוונציה. עוד על כתב יד זה ראו *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, ed. Benjamin Richler, Jerusalem 2001, pp. 325-326; כתב יד פארמה, ספריית פלטינה, Cod. Parma. 2899, שנכתב בכתיבה אשכנזית והועתק במהלך המאה הט"ו, ומכיל רק את תמונה א' של הספר.

⁵⁵ קולט סיראט ומלאכי בית אריה, אוצר כתבי-יד עבריים מימי הביניים: בצינוני תאריך עד שנת ה'ש, חלק ראשון, ירושלים-פאריס תשל"ב, עמ' יב-יד; מלאכי בית אריה, 'הספר העברי בימי הביניים', זמנים: רבעון להיסטוריה ח (1982), עמ' 24-36; קולט סיראט, מן הכתב אל הספר: הצצה אל עולם כתבי היד העבריים של ימי הביניים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 48-58. Malachi Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology*, Jerusalem 1993, pp. 41-42; וראו עוד בעבודתו החלוצית של שלמה בירנבאום, Solomon A. Birnbaum, *The Hebrew Scripts*, Vol. 1, Leiden 1971, pp. 25-28, 123-312.

מיזם חלוצי נוסף של מפעל הפליאוגרפיה העברית היה בנייה של מסד נתונים עשיר של כתבי היד העבריים, SFAR-DATA, שנערך על פי האפשרויות הטכנולוגיות המתקדמות ביותר שעמדו לרשותם לאורך השנים. בשנות השבעים נאספו הנתונים והוזנו בכרטיסיות שאפשרו למחשבי אותה התקופה לספק פלט מסוים של נתונים, ובשנות התשעים הועלה החומר שנאסף על גבי מחשב. כפי שהראה בית-אריה, מפילוח הנתונים השונים ניתן ללמוד רבות על אופייה התרבותי-דתי של קהילה יהודית במרחב גאוגרפי מסוים ובתקופה מסוימת. זאת בעיקר כאשר הנתונים מציגים הבדלים סטטיסטיים ברורים.⁵⁶

גם נתוני כתבי היד של ספר התמונה, שהם אמנם בהיקפים קטנים בהרבה מאלו שהוצגו בדוגמאות שהביא בית-אריה,⁵⁷ מלמדים על פערים סטטיסטיים חד משמעיים. הבדיקה שלי התבססה על הנתונים הרבים שנאספו במפעל הפליאוגרפיה ומוצגים על רשת האינטרנט בקטלוג הספרייה הלאומית ובאתר 'כתיב'. מלבד זאת, עברתי על תצלומי כתבי היד (ומעט כתבי יד שבדקתי פיזית), ומתוכם ניתן היה לדייק חלק מן הנתונים, כגון זמני ההעתקה שהופיעו בכתב היד ונעלמו מעיני המקטלגים, ולהוסיף נתונים שמסד הנתונים הקיים היום בספרייה הלאומית לא מספק, כמו אבחנה בין הנוסחים השונים של הספר.

בטבלה שלהלן מופיעים נתוני ההעתקות: תאריכי ההעתקה/תאריך ההעתקה המשוער, ההקשר הגאו-תרבותי שבו הועתק הספר ולאיוזה ענף נוסח כתב היד משתייך. נתוני ההעתקה מופיעים גם כנתון כללי, וגם מוצג פילוח של זמני ההעתקה, עד שנת 1600 ומאותה שנה ועד שנת 1800, בחלוקה לפי הנוסחים השונים. הסיבה לפילוח זה נובעת מן המעברים הברורים בין מרכזי ההעתקה בין המאות ה"ז והי"ז. כך למשל באיטליה במאה ה"ז, ספר התמונה מועתק 10 פעמים, ואילו במאה הי"ז 5 פעמים, ומן המאה הי"ח אין בידינו אף לא העתקה אחת. כלל נתוני ההעתקות, ופילוח הנתונים מציירים תמונה מעניינת למדי.⁵⁸

56 בית אריה (שם), עמ' 41-57.

57 בית-אריה (שם), עמ' 48, 49, 50, 74-58.

58 כפי שנוכר קודם ישנן שתי העתקות של נוסח אחר ושונה משני ענפי הנוסח העיקריים, ואשר שניהם התגלגלו לפארמה, לספריית פלטינה. האחד הועתק בכתיבה ספרדית-איטלקית והשני בכתיבה אשכנזית. בטבלה זו מניתי את שניהם עם נוסח א' של ספר התמונה. מפני שלהבנתי, זהו ענף הנוסח הקרוב ביותר אליהם.

סוג הכתיבה	סה"כ העתקות	סה"כ העתקות של נוסח א'	מספר העתקות של נוסח ב' עם הפירוש	מאה ט"ו- מאה י"ז-י"ח
אשכנזית	25	6	19	סה"כ: 8 נוסח א': 4 נוסח ב': 4
ביזנטית	11	8	3	סה"כ: 17 נוסח א': 2 נוסח ב': 15
ספרדית ⁵⁹	15	9	6	סה"כ: 13 נוסח א': 9 נוסח ב': 4
איטלקית	21	19	2 ⁶⁰	סה"כ: 16 נוסח א': 14 נוסח ב': 2
מזרחית	7	3	4	סה"כ: 2 נוסח א': 1 נוסח ב': 1
סה"כ	79	46	32	סה"כ: 50 נוסח א': 29 נוסח ב': 21

סיכום גם של מספרי ההעתקות של כתבי היד מראים העדפה ברורה דווקא לנוסח א' של הספר. מתוך 79 העתקות כתבי יד של ספר התמונה שבקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד, 46 כוללים את נוסח א' של הספר ללא הפירוש הנלווה. זהו נתון המערער כמובן על הקביעה המקובלת במחקר, במפורש ובמובלע, שיש להתייחס לספר התמונה ופירושו כאל יחידה אחת.⁶¹ אם נבחן את נתוני ההעתקות של נוסח זה במאתיים השנים הראשונות לתפוצתו הידועה לנו של ספר התמונה, מהעתקה הראשונה של הספר משנת 1390 ועד סוף המאה הט"ז, נגלה שמדובר בפערים משמעותיים הרבה יותר. מתוך 50 העתקות בכתב יד של הספר, 36 העתקות הן דווקא של נוסח א', ורק 14 העתקות של ספר התמונה בנוסח ב' מהעתקתו הראשונה בידי ר' שם טוב ן' פולייא בראשית המאה הט"ו. מתוך אותן 14 העתקות רק 9 הן שלמות ומכילות את שלושת חלקיו של ספר התמונה עם הפירוש הנלווה, וחמשה עותקים נוספים הכוללים רק חלק מספר התמונה, או שחסר בהם הפירוש.

הנתונים הללו מפתיעים. שהרי, אם ישנו בידינו יותר מענף אחד של העתקות הפירוש בראשית המאה הט"ו, מדוע אם כן נוסח זה לא זוכה למספר רב יותר של העתקות במרחב הביזנטי? זאת למרות עדיפותו לכאורה של נוסח זה המלווה בפירוש בהיר יחסית, הפותח

⁵⁹ כולל את כלל כתבי היד הנכללים בקטגוריה 'כתיבה מערבית'.
⁶⁰ בשני כתבי יד הנמצאים בקיימברידג' שנכתבו בכתיבה איטלקית מצוין בקטלוג תאריך העתקה משוער למאות י"ד-ט"ו, אך בשני כתבי היד הללו הקולופון של אותו מעתיק הוא משנת תל"ח 1678. ראו כתב יד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Or. 2116.8, דף 58ב; כתב יד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, Add. 671, דף 94ב.
⁶¹ כל דיוניו של גרשם שלום בתכניו של ספר התמונה מתבססים על הפירוש לספר התמונה, ומתעלמים כמעט לחלוטין מגוף הטקסט. ראו שלום, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 24-84.

פתח של ממש לתוכנו העמום של הספר. שילוב של שלל הנתונים מחזק את ההשערה שהזכרנו לעיל, דהיינו שהסיבה לכך נעוצה במוצאו הגיאוגרפי של הפירוש לספר התמונה ושל נוסח ב' של הספר, דווקא בחצי האי האיברי. הביאורים בספרדית בתעתיקים שונים, ושני תתי ענפי הנוסח של הפירוש כבר בראשית המאה הט"ו מעלים את הסברה שהספר הגיע לביזנטיון רק בשלב מאוחר יחסית. אולי עם המהגרים היהודיים מספרד שהגיעו בין השאר למרחב הביזנטי בעקבות פרעות קנ"א.⁶² זאת בזמן שבמרחב הביזנטי-איטלקי כבר מסתובבים נוסחים רבים אחרים של ספר התמונה בנוסח א'.

מנתוני העתקות כתבי היד של ספר התמונה, ניתן ללמוד על תפוצתו הרבה יחסית של נוסח א' בעיקר במרחב הביזנטי ובדרום אירופה במהלך המאות הט"ו-ט"ז, ועל תפוצתו המועטה של נוסח ב' בתקופה זו. עם זאת, לא פחות מכך ניכרת מגמה ברורה במהלך המאות הי"ז-י"ח של עלייה יחסית, אם כי לא חדה מאוד מבחינה מספרית,⁶³ במספר העתקות של נוסח ב' של ספר התמונה, ואילו נוסח א' של הספר נעלם כמעט ולא מועתק עוד. בנוסף, חשוב לציין כי באופן כללי אנו רואים במהלך המאות הי"ז-י"ח ירידה חדה במספר ההעתקות של ספר התמונה, אך ניכרת עלייה ברורה במספר העתקות כתב יד של נוסח ב' של הספר. מתוך 29 כתבי היד שבידנו מתקופה זו, ישנם 20 העתקות של נוסח ב' של ספר התמונה, ורק 9 העתקות של נוסח א'. שילוב של מקומות ההעתקה וההקשר התרבותי שבו מועתק הספר מלמד על כך שהספר מועתק בעיקר בידי מעתיקים בכתיבה אשכנזית, וחלק ניכר מאותם המעתיקים הידועים לנו מן הקולופונים, הם דווקא ממזרח אירופה. אם כן, עלינו להסביר:

א. את הסיבה לירידה הדרמטית במספר ההעתקות באזורים תרבותיים מסוימים.

ב. מדוע בתקופה זו ישנה עלייה משמעותית בביקוש לספר התמונה דווקא במזרח אירופה, ומדוע דווקא לנוסח ב' של ספר התמונה עם הפירוש?

את הירידה במספר ההעתקות בביזנטיון בתקופה זו יש כמובן לתלות בשקיעתם של מרכזי היצירה הרוחנית במרחב הביזנטי בשלהי המאה הט"ז.⁶⁴ ואמנם הירידה החדה במספר העתקות בכתיבה איטלקית בתקופה זו מחייבת הסבר מעמיק יותר מכמה טעמים: ראשית, מספר ההעתקות של ספר התמונה בכתיבה איטלקית הוא הרב ביותר עד סוף המאה הט"ז, וככלל מספר ההעתקות בכתיבה איטלקית הוא הרב ביותר אחרי העתקות בכתיבה אשכנזית, ואילו נתוני ההעתקות במאות הי"ז-י"ח מלמדים מבחינה סטטיסטית על ירידה של יותר מששים אחוזים במספר ההעתקות. נתון מעניין נוסף הוא העובדה שספר התמונה לא מועתק בכלל במאה הי"ח בכתיבה איטלקית, זאת למרות שבאיטליה יש בתקופה זו עדיין פעילות של יצירה קבלית ענפה. את הסיבה לכך ניתן כנראה לתלות בביקורת החריפה שנמתחה כנגד ספר התמונה, והרעיונות הייחודיים שבו, בידי שני המקובלים רבי השפעה שפעלו בצפת באמצע המאה הט"ז - ר' משה קורדובירו (רמ"ק) ור' יצחק לוריא (האר"י).

⁶² הקר, 'עליית יהודי ספרד', עמ' 105-132.

⁶³ במאה הי"ד-ט"ו בידנו 6 העתקות בנוסח ב', במאה הט"ז 8, במאה הי"ז 11 ובמאה הי"ח 8.

⁶⁴ יעקב ברנאי, 'יהדות האימפריה העות'מנית במאות הי"ז-הי"ח', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 479-502; דב שורץ, רחוק וקרוב: הגות יהודית בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשע"ו, עמ' 22-25.

הביקורת כנגד ספר התמונה⁶⁵

עיקרה של הביקורת כנגד ספר התמונה נעוצה בפיתוח המורחב שלו לתורת השמיטות ולרעיון המשיחי החדשני שלו.⁶⁶ תורת השמיטות של בעל ספר התמונה לא באה לתאר רק את אשר יקרה באחרית הימים, אלא להעניק משמעות ולהסביר את הקושי והסבל שבעולם הזה. קיומו של סבל זה נעוץ בשמיטה בה אנו נמצאים, היא השמיטה השנייה אשר בה שולטת ספירת הדין. בשל כך, העולם רווי במלחמות, בגלויות, במחלות וסבל במישור הגופני, ובהתמודדותו של האדם עם יצרים וחטאים במישור הרוחני. התורה שניתנה לבני האדם בשמיטת הדין עוסקת במותר ואסור, טמא וטהור, לעומת השמיטה הקודמת - שמיטת החסד, בה התורה כולה הייתה תורה של חסד, ולא שימשו בה מונחים של מותר ואסור, טמא וטהור הקשורים להכרעה בדין בין טוב לרע. לדבריו,

ועוד אמר לבנות פלטין אחר ומלכותה כבראשונה לעשות ולקדש וליתן ולצוות מה שבשמיטה השנייה הקשה והחזקה מאוד ודרכיה חזקים וקשים ורעים ועזים [...] הכל בדין להיות לכל גלגול נשמות [...] ובה נבראו כל דבר עז וקשה כגון שדים וכוחות טמאים ורוחות רעות ויצר הרע ורוב ממזרים ועזי פנים ולשונות משונות ועבודות זרות וכוחות מוגבלים לארצותם בגוייהם וגזירות קשות וחטאים ועוונות וגלוי עריות וגלות ארוכות וכוחות מטונפות וביאות מטונפות וחיות ובהמות טמאות נחשים ונרפעים ונגעים וכל מיני טומאה ולכלוך וריחוק וחץ במעלה ובמטה כי יצר לב האדם רע מנעוריו.⁶⁷

את רשימת חסרונותיה וקשייה של המציאות שבה אנו חיים, חותם ספר התמונה בצייטוט דבריו המפויסים של אלהים לאחר המבול 'כי יצר לב האדם רע מנעוריו'. ההשלמה עם טבעו של האדם מביאה גם למסקנה שאין להפוך או להחריב את העולם בשל מעשי בני האדם, אך גם ממעיטה מאוד בהשפעתו של האדם על גורלו ועל מהלכי ההיסטוריה. מצד אחד אין להאשים את האדם בשמיטה זו על נטייתו לרע, אך מצד שני, הסבל בעולם איננו קשור דווקא למעשיו של האדם, הטובים והרעים. נקודה נוספת הנזכרת בקטע זה ברמיזה, ובמקומות נוספים בספר באופן ברור יותר היא גישתו של ספר התמונה לסוגיית גלגול הנשמות. לדבריו, בשמיטת הדין כלל הנשמות, ללא הבדל בין צדיק לרשע, מתחייבות לעבור גלגול. זאת, למעט קבוצה מוגדרת ומסויימת מאוד של צדיקים אשר לא מתחייבים לעבור את הסבל הזה. לדברי בעל ספר התמונה, נשמות הצדיקים שאינם צריכים גלגול כלל, משתייכות לשמיטה הקודמת, ואלו נשמות שנבחרו מראש לתפקיד

⁶⁵ בסוגיה זו דנתי בהרחבה במקום אחר, וכאן הובאו עיקרי הדברים בלבד. ראו רועי גולדשמידט, 'שתי גישות היסטוריות בקבלה': בין קבלת צפת לקבלה בביזנטיון', *Judaica Petropolitana* 11, בדפוס.

⁶⁶ על כך ראו שלום, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 63-84; הנ"ל, ראשית הקבלה, עמ' 193-190. ואמנם שלום הדגיש היבטים אחרים מאלו המוצגים כאן.

⁶⁷ ספר התמונה, לבוב תרנ"ב, כט ע"א, והשוו לנוסח א' שם, לח ע"א-ע"ב.

זה. אין לכך כל תלות בבחירה חופשית, אלא זאת תכונה מולדת.⁶⁸ בשל כך, הסבל הכרוך בגלגול לא קשור בהכרח לשאלת השכר והעונש ולעקרון הבחירה החופשית התלוי בו.⁶⁹ עמדתו של ספר התמונה ביחס לגלגול נשמות היא גישה חריגה מאוד בקרב מקובלים. רעיון גלגול הנשמות נתפס בדרך כלל כקשור לתיקון חטאי העבר, אם באמצעות מתן הזדמנות נוספת לאדם החוטא לתקן את דרכיו,⁷⁰ אם כמתן הזדמנות להשלים כמה מצוות עשה שטרם זכה האדם להשלימן,⁷¹ אם ככפרה על מעשיו הרעים באמצעות עונש וסבל.⁷² ההסברים הללו לרעיון הגלגול קשורים בדרך זו או אחרת לעיקרון מרכזי אחד, המחבר בין גלגול הנשמות לבין רעיון השכר והעונש הניתן לאדם על פי מעשיו.

מלבד רעיון הגלגול וסדר יציאתן של הנשמות לעולם תלוי בתכנית השמיטה המוכתבת מראש, גם תיקונן של הנשמות מגיע לסיומו בדור האחרון של שמיטת הדין, עם סיום יציאתן לאוויר העולם של כלל הנשמות השייכות לספירת הדין. אך גם תיקון זה איננו תלוי במעשיו של האדם, וכדבריו של בעל הפירוש לספר התמונה (נח ע"ב): '...כימות עניתנו שנות ראינו רעה יראה אל עבדיך פעליך (תהלים צ 15) ר"ל נרצונו לומר] השמטה⁷³ תעשה פעולותיה והנבואה תתקיים'.⁷⁴ פעולותיה של השמיטה מתקנת את כלל הנשמות ומביאה את העולם בכללו לתיקונו הסופי בתום ששת אלפים שנה. בנוסף, גם כל נשמה פרטית עוברת תהליך בלתי נמנע של תיקון.

68 שם, לו ע"א - ע"ב. כך למשל, גדולתו של משה רבינו, ושל דמויות מופת אחרות, אינה קשורה למעשיהם בעולם הזה אלא סיבתה השתייכותם לשמיטה הקודמת, היא שמיטת החסד. את הרעיון הזה, ועוד כמה תפיסות ביחס לגלגולי הנשמות שאב ר' שלמה אלקבץ, ככל הנראה, מבעל ספר התמונה. וראו ברכה זק, כרם היה לשלמה: האל, התורה וישראל בכתבי ר' שלמה אלקבץ, באר שבע תשע"ח, עמ' 206-209. ברם, הוא משלב בדבריו גם מדבריו של ר' מנחם רקנאטי, ומקובלים נוספים.

69 וראו עוד מכיוון שונה אצל שלום, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 51-62. גם בכתבי ר' יוסף הבא משושן הבירה ור' יוסף בן שלום אשכנזי, רעיון הגלגול קשור לתורת השמיטות ולחוקים קוסמיים אחרים. עם זאת, אצל ר' יוסף הבא משושן הבירה הגלגול בבעלי חיים לא מנותק לגמרי משאלת השכר והעונש, וככל הנראה הוא גם זה שהשפיע על בעל תיקוני זוהר והרעייא מהימנא. ראו ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, עמ' 295. אצל ר' יוסף בן שלום אשכנזי רעיון הגלגול בבעלי חיים קשור להתעלות כלל היסודות, הדומם, הצומח, בעלי החיים, בני האדם והמלאכים וכו'. ראו מלילה הלנר אשד, 'תורת הגלגול בספרי הקבלה של ר' דוד בן זמרה', פעמים 43 (תש"ן), עמ' 25-26; גרשם שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 334-337.

70 כך למשל מתאר שלום את רעיון הגלגול בספר הבהיר, ראו שלום, פרקי יסוד, עמ' 311-316; וראו עוד, שם, עמ' 322-324.

71 המצווה הבולטת ביותר היא מצוות פריה ורבייה, שנקשרה אצל מקובלי גירונה לרעיון הייבום, וקריאת שם האב המת על הילד שיולד כתוצאה מייבום אלמנתו. ראו שלום, פרקי יסוד, עמ' 316-318.

72 ראו למשל, ר' שם-טוב אבן גאון, כתר שם טוב, בתוך: עמודי הקבלה, ירושלים תשס"א, עמ' ס. שלום, פרקי יסוד, עמ' 319. והשוו ליבס, פרקים במילון ספר הזוהר, עמ' 295.

73 בכתב יד ניו יורק, בהמ"ל 1836, נכתב באופן חד יותר ר"ל כל זה בשמיטה הרעה הו, השמיטה תעשה פעולותיה [...].

74 ספר התמונה, לו ע"ב - לו ע"א.

שנסה אל אחת מהגופין לרוב צער דחיותה ומשם סדר טומאתן וטהרתן ומאותו הצד נהר דינור שבעולם האמצעי המטהר הנשמות בעל כרחם וזה כשלא שבו בגלגולם בשלש גופות אז הולכות ונכנסות בנהר דינור לעשות טבילה ומשם מנקת מכל טומאה ולכלוך ויוצאה טהורה ונקיה ומכת המדה הזאת [...] משם המורה הנשמות מגוף לגוף מגלות לגלות בקושי שבא מן הגבורה הקשה.⁷⁵

כוחה של מידת הדין הוא הגורם לכיליון הגופות, והוא הגורם לגלגול הנשמות, אך זהו גם הצד המתקן בסופו של דבר את הנשמות ומטהר אותן 'בעל כרחם' בנהר דינור לאחר שלושה גלגולים.⁷⁶ כפי שכבר נזכר בתחילת המאמר, גישה ייחודית זו המצמצמת מאוד את רעיון הבחירה החופשית, התקבלה בקרב מקובלים רבים אגב הסתייגויות שונות. אך מקובלי צפת, ובראשם ר' משה קורדובירו (רמ"ק) ור' יצחק לוריא (האר"י), יצאו נגד הגישה הזו בכלל ובאופן ישיר ותקיף נגד ספר התמונה עצמו.

גישתו של ר' משה קורדובירו, שהיה תלמידו של ר' שלמה אלקבץ, לספר התמונה משתנה במהלך שנות פעילותו. בספרו התפוצה 'פרדס רימונים', אותו חיבר רמ"ק בצעירותו,⁷⁷ הוא מקבל באופן כללי דבריו של בעל ספר התמונה על תורת השמיטות ועל כך שאנו נמצאים כעת בשמיטה השנייה. אך לאחר מספר שנים, כאשר מחבר רמ"ק את ספרו 'שיעור קומה', הוא מתכטא בחריפות כנגד גישתו הדטרמיניסטית הרדיקלית של ספר התמונה וההולכים בעקבותיו:

ויש בדבריו דברים תמוהים, ורצוני לכלול דבריו בכללים, לבנות עליהם דייק ולשפוך עליהם סולל, להרוס יסודותיו ורמזיו וסודותיו, ולערות עד היסוד בה, ולבנות עולם על טוב.⁷⁸

דבריו התקיפים של רמ"ק נובעים, כך נדמה, ממחלוקת עמוקה הנוגעת להבדלים תיאולוגיים יסודיים בין תפיסותיו לבין העמדות המוצגות אצל בעל ספר התמונה. יסודה של המחלוקת היא עמדתו של בעל ספר התמונה ביחס לעולם שבו אנו חיים המתקיים תחת שליטתה של מידת הדין, הגורמת לצער ולכאב כחלק מחוקי השמיטה, וללא קשר הכרחי בינם לבין מעשי האדם. אם הסבל הוא אחד מביטוייה של מידת הדין, הרי שבכך

⁷⁵ שם, מב ע"ב - מג ע"א, בפירושו. וראו עוד, שם, סז ע"ב, בפירושו; מ ע"א; נו ע"ב.

⁷⁶ אמנם ישנם רק שלושה גלגולים לכל אדם, אך כל גלגול וגלגול איננו בדיוק מחזור חיים אחד. האדם עשוי להתגלגל במחזור אחד גם אלף שנים, או אפילו שמיטה שלימה. ראו ספר התמונה, מג ע"ב - מד ע"א, בפירושו.

⁷⁷ ראו פרדס רימונים, שער כא פ"ג, קורץ תק"מ דף קד ע"א. כתיבת פרדס רימונים הסתיימה בסוף חודש אב, שנת ש"ח. ראו מאיר בניהו, יוסף בחירי: מחקרים בתולדות מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א, עמ' קצא. אף שקורדובירו לא הקדיש פרק נפרד בספר פרדס רימונים לשאלת הגלגול והשמיטות, הוא מזכיר בקצרה את העובדה שאנו נמצאים בשמיטה השנייה היא שמיטת הדין, כדברי בעל ספר התמונה. זמן חיבורו המשוער של ספר שיעור קומה של קורדובירו הוא בין השנים שכ"א-שכ"ז. על כך ולסקירה ביבליוגרפית נרחבת של כתבי קורדובירו, ראו יועד קדרי, המלאכים בקבלת ר' משה קורדובירו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע תשע"ד, עמ' 17-29, ובפרט שם בעמ' 24. וראו עוד זק, כרם היה לשלמה, עמ' 16-20.

⁷⁸ ר' משה קורדובירו, שיעור קומה, פרק פג, וורשה תרמ"ג דף עט ע"ב. וראו עוד ברכה זק, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה, עמ' 24.

דבריו סותרים את עקרון הבחירה החופשית.⁷⁹ וכדבריו של רמ"ק, 'אם כדכריהם [כלומר, כדברי בעל ספר התמונה וספר הקנה] לעולם הם ימי העונש בשמטה זו ולעולם הם ימי שכר בשמטה שעברה ונמצא עונש בלי שכר ושכר בלי עונש'.⁸⁰

אך מתקפתו של רמ"ק כנגד בעל ספר התמונה וההולכים בעקבותיו איננה מתמקדת רק בהבלטת הקשיים הרעיוניים, אלא גם בניסיון לערער על סמכותו כספר קדום, תוך זיהוי מחברו עם 'אחד מן האחרונים'⁸¹ והדגשת העובדה שדבריו סותרים את דברי ספר הזוהר.⁸² עם זאת, רמ"ק איננו דוחה את תורת השמיטות באופן מוחלט, והוא מציג בעצמו תורת שמיטות אלטרנטיבית ושונה מהותית מזו של ספר התמונה,⁸³ עד שאין ביניהם אלא שיתוף השם בלבד.⁸⁴ תורת השמיטות של רמ"ק מחזירה לאדם את האחריות למעשיו, ושוללת כל סבל, קושי ורוע מן האלוהות.⁸⁵

ברומה לרמ"ק, גם ר' יצחק לוריא, האר"י, ותלמידיו מתייחסים באופן ביקורתי כלפי תורת השמיטות של ספר התמונה, אך הם שוללים באופן מוחלט את רעיון השמיטות. בפירושו של האר"י לאידרא רבא, הוא מתייחס באופן ישיר לספר הקנה, לספר התמונה ולתורת השמיטות שלהם:

טעות אחד נפל בפי קצת המקובלים כמו ספר הקנה וספר בעל התמונה האומרי' כי שבע שמיטות יהיו בעולם וכל שבעה אלף שנה הם שמיטה אחת וכבר עברה שמיטה ראשונה ואנחנו עתה בשמיטה הב' הרומזת אל ספירת הגבורה וכיוצא בזה האריכו בדברים אשר לא כן ועתה אודיעך כי אין להאמין בדברים האלו.⁸⁶

79 ראו ברכה זק, 'על פרשת יחסו של ר' משה קורדובירו לספר התמונה', משואות – מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, בעריכת מ' אורון וע' גולדרייך, ירושלים תשנ"ד, עמ' 188-189. הודפס שוב בספרה, בשערי הקבלה של ר' משה קורדובירו, באר שבע תשנ"ה, עמ' 279-290.

80 וראו בהרבה, שיעור קומה, פד ע"א-פה ע"א.

81 על טעות בזיהוי זה ראו גרשם שלום, 'בעל ספר אור זרוע ובעל ספר מראות הצובאות',

קריית ספר ד (תרפ"ז), עמ' 325. וראו עוד גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, עמ' 250.

82 שיעור קומה, פ ע"א.

83 עוד על תורת השמיטות של רמ"ק ויחסו לספר התמונה ראו זק, בשערי הקבלה, עמ' 267-278.

84 ביחס לנושא גלגול הנשמות חשוב להזכיר שרמ"ק עצמו לא פיתח באופן נרחב את הסוגיה

הזו בספרו פרדס רימונים, וגם לא ממש בספרו שיעור קומה. מקובלים שהלכו בעקבות

הרמ"ק באופן מובהק, כמו ר' שבתי שעפטל הורביץ מפראג, דחו באופן מוחלט את רעיון

הגלגול. ראו Bracha Sack, 'Some Remarks on Rabbi Moses Cordovero's Shemu'ah', *Perspectives on Jewish Thought and Mysticism: Dedicated to the memory of Alexander Altman*, eds. A.L Ivry, E.R Wolfson, A. Arkush, Amsterdam

1998, pp. 277-287; ברכה זק, שומר הפרדס: המקובל רבי שבתי שעפטל הורוויץ מפראג,

באר שבע תשס"ב, עמ' 37 ובהערה 95. עם זאת, יש לציין את כתב יד סיניסניטי, היברו יוניון

קולג', 570 שכותרתו 'סוד הגלגול ממחר"ר משה קורדובירו זלה"ה' וטרם זכה להתייחסות

של ממש.

85 עוד על יחסו של הרמ"ק לספר הקנה וספר התמונה, ראו קדרי, המלאכים, עמ' 212-216.

86 שער מאמרי רשב"י, ירושלים תשמ"ח, עמ' ריב. וכדומה לו בלקוטי תורה, פרשת קדושים,

זאלקווא תקל"ה, פב ע"ב.

לדברי האר"י תורת השמיטות היא טעות בפירושם של 'קצת מקובלים' לספר הזוהר, ובהמשך דבריו הוא מבאר באריכות את ביאורם המוטעה את אחד מקטעי הזוהר היסודיים ביותר העוסק בסוד 'מיתת המלכים'. בתורתו של האר"י, סוד מיתת המלכים מתאר את פגמי הבריאה הנעוצים בה מראשיתה ומחייבים את פעולתו של האדם בכדי לתקן באופן מלא ובכך להביא את הגאולה. הטראגי של 'מיתת המלכים' או 'שבירת הכלים', הנעוצה בראשית האצלת העולמות, ותיקונו מהווה את היסוד לרעיון המשיחי הלוריאני.⁸⁷ שבירי הכלים וניצוצות האור שבהם נפלו מעורכבים זה בזה אל בין הקליפות, ועל האדם מוטלת האחריות לברר את ניצוצות אור הקדושה מבין הקליפות ולהשיבם למקורם בעליונים.⁸⁸ זהו תפקיד המוטל באופן כמעט בלעדי על כתפיו של האדם:

דע, כי אין לך דבר שאין מבחי' [נת] אותן המלכים הז' שמתו בארץ אדום, וכל העולמות כולם הם מבחי' אלו המלכים. והנה אם אלו המלכים לא היו מתים ומתבטלין, ונעשין קליפות מהם, היו הם עצמם מבוררים ומתוקנים, ולא היו צריכין להתברר לשום תיקון כלל. אמנם כיון שמתו ונתבטלו, ונעשה מהם בחי' הקליפות, וע"כ צריך שיתקנו ויתבררו ויצרפו ויתלבנו כל הקדושה אשר בהם, וישארו הסיגים למטה שהם הקליפות, וכשיושלם הבירור והציווף הזה לגמרי, ולא ישאר שום ניצוץ קדושה למטה, וכל הניצוצות של הקדושה יעלו, אז ישארו הסיגים לבדם למטה בלתי חיות כלל, ואז יתקיים הפסוק בלע המות לנצח, וזה יהיה אחר ביאת המשיח ב"ב. והנה אי אפשר שיתבררו הניצוצין מאליהן, אם לא ע"י מי שיבררו אותם, והוא, כי על ידי התפלה והמצות כולם, של בני אדם התחתונים, נעשה הבירור הזה, וע"י סיוע הי"ס עליונות דאצילות. כי הנה התחתונים צריכין לסיוע עליון, להספיק דברים אלו שיעשו על ידם. וגם העליונים צריכין למעשה התחתונים, וכמ"ש תנו עוז לאלהים.⁸⁹

הדגש הלוריאני על תפקידם המכריע של בני האדם התחתונים בתיקון וברעיון המשיחי, לא יכול להתיישב עם גישתו של ספר התמונה. אך האר"י לא מתייחס באופן ישיר לתורותיו של בעל ספר התמונה, אלא שומט את הקרקע מתחת לרעיון העיקרי והמרכזי של ספר התמונה, תורת השמיטות. זאת הוא עושה אמנם באופן דיפלומטי יותר מזה של ר' משה קורדובירו, אך הוא איננו מותיר עוד מקום לספר ולרעיונותיו.

הערעור על מעמדו של בעל ספר התמונה בידי שני המקובלים המשפיעים ביותר במאה ה"ט, עשוי להיות הסיבה לכך שמקובלים באיטליה זונחים בהדרגה את ספר התמונה. כיידוע, קונטרסים עם תורותיו של האר"י הגיעו לאיטליה שנים בודדות לאחר מותו של האר"י, ועד מהרה החל מאבק על מעמדה של קבלת הרמ"ק לעומת קבלת

⁸⁷ ראו ישעיה תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י (מהדורה שנייה ומתוקנת), ירושלים תשמ"ד, עמ' כא-לח.

⁸⁸ תשבי, תורת הרע והקליפה, עמ' צא-קיג. יהודה ליבס, "תרין אורזילין דאיילתא": דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו, דברי הכנס הבינלאומי לחקר תולדות המיסטיקה היהודית: קבלת האר"י, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל י (תשנ"ב), עמ' 132-135. רונית מרוז, גאולה בתורת האר"י, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 364-365; אסף תמרי, ניצוצות אדם: קווים לתורת הגלגול הלוריאנית ולתפיסת האדם העולה ממנה, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ט, עמ' 106-111. על חטא אדם הראשון ותיקונו כחלק מתיקון הפגם של מיתוס מיתת המלכים או שבירת הכלים הלוריאני ראו שם בעמ' 19-20 ובמקורות שהביא שם בהערה 80.

⁸⁹ פרי עץ חיים, ירושלים תשמ"ח, עמ' טו-טז.

האר"י, וויכוח האם יש לבכר את זו על פני זו.⁹⁰ אמנם, בין אם מדובר באלה המבקשים לחבר בין שתי האסכולות או באלה המבחינים ביניהן, הרי שמעמדו של ספר התמונה בין כך ובין כך מאבד מערכו. עובדה זו באה לידי ביטוי בנתונים שהבאנו לעיל המצביעים על ירידה דרמטית במספרי ההעתקות, ומלמדת על הירידה בכיקוש לספר וללימוד בו.

תפוצתו של ספר התמונה במזרח אירופה והקשר לשבתאות

בניגוד למתרחש באיטליה, תפוצתן של קבלת האר"י והרמ"ק וחשיבותן גם במזרח אירופה לא השפיעו באותו אופן על תפוצתו של ספר התמונה. אדרבה, ראינו עלייה חדה במספר ההעתקות בתקופה זו. עובדה זו מתחברת לנושא אחר הקשור בסגנון השיח והיצירה במזרח אירופה לעומת אלה המקובלים באיטליה. בעוד השיח המתנהל באיטליה בתקופה זו הוא שיח אוטוריטרי,⁹¹ במזרח אירופה אנו מוצאים גם דברי ביקורת כלפי רעיונות המופיעים בדרושיו ובכוונותיו של האר"י או הרמ"ק, וביקורת ישירה שכזו לא מצאתי בקרב מקובלים באיטליה.⁹² מלבד זאת, מקובלים רבים במזרח אירופה, החל מראשית המאה הי"ז ועד סוף המאה הי"ח מזכירים את הביקורת של הרמ"ק והאר"י כנגד ספר התמונה אך בוחרים באופן מוצהר בתורת השמיטות של התמונה.⁹³ ואמנם, טענה זו, שהוצגה כאן בקיצור נמרץ, עשויה להסביר מדוע אין ירידה במספר ההעתקות, אך אין בה בכדי להסביר מדוע ישנה פתאום דרישה רבה כל כך לספר התמונה, ודווקא לנוסח ב' של הספר.

אפשרות אחת היא שרעיונותיו של ספר התמונה הפכו לפופולאריים באופן מיוחד בתקופה זו במזרח אירופה, אך זוהי הנחה המחייבת הסבר. גרשם שלום שם אף הוא לכך שהספר 'נעלם' החל מן המאה הי"ז ואילך, בעקבות עליית מעמדו של ספר הזוהר בקרב מקובלי צפת, עקב היעלמותו מתורותיהם של הרמ"ק והאר"י, או בעקבות דחייתם את הספר. לדבריו של שלום הספר הופיע שוב דווקא בעקבות עלייתה של התנועה השבתאית, כאשר רעיונותיו הרדיקאליים של הספר הפכו ליסודות תורתו של נתן העזתי בדבר השמיטות.⁹⁴ ניתן היה לחשוב בעקבות דבריו של שלום שצמיחתה של תנועה שבתאית עשויה הייתה להביא לתפוצה מחודשת ונרחבת של ספר התמונה, וזו שהביאה להעתקותיו המרובות במזרח אירופה. ברם, לאחרונה הראה שיניצ'י יאמאמוטו שתורותיו

⁹⁰ ראו ישעיה תשבי, 'העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרן ברכיה ממורדינה', חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 177-254.

⁹¹ יוצא מן הכלל הזה הוא רבי שמואל משער אריה, כפי שהראה מאיר בניהו, 'דיעות מהפכניות בכללי ההלכה בהגותו של רבי שמואל משער אריה על ספר בית יוסף', אסופות ג (תשמ"ט), עמ' קסח-קעב, רלא-רמא.

⁹² רועי גולדשמידט, 'פלפול תלמודי ביצירה הקבלית במזרח אירופה', קבלה מה (תש"פ), עמ' 245-274.

⁹³ זהו נושא רחב, רב מקורות והפניות, המצריך התייחסות עצמאית ואני מתכוון לפרסם בקרוב מאמר נוסף העוסק בנושא זה בהרחבה.

⁹⁴ שלום, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 23. והשוו שלום, ראשית הקבלה, עמ' 190-191 בהערה 3, גרשם שלום, שבתני צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, ירושלים תשי"ז, עמ' 697. גוטליב, מחקרים בספרות הקבלה, עמ' 571. על מוטיבים מספר מערכת האלוהות ומספר התמונה המשמשים בכתבים שבתאיים, ראו אברהם אלקיים, 'בין רפרנציאלים לביצוע: שתי גישות בהבנת הסמל הקבלי בספר "מערכת האלוהות"', דעת 24 (תש"ן), עמ' 8 הע' 7.

של נתן העזתי לא רק שאינן מבוססות על ספר התמונה, אלא שאין בכל כתביו של נתן אף לא אזכור אחד של הספר.⁹⁵ זאת ועוד, בכלל בכתיבה של שכתאים ידוע רק על אזכור אחד של ספר התמונה, ב'אגרת מגן אברהם מארץ המערב' שחוכרה כנראה בידי אברהם מיכאל קרדונו.⁹⁶ בנוסף, מבין כתבי היד של ספר התמונה מצאתי רק שני קבצים המכילים את ספר התמונה ביחד עם דרשותיו של קרדונו, ספרו 'בקר דאברהם' ו'רזא דמהימנותא לאמיר"ה', ורק אחד מהם הועתק בכתיבה אשכנזית.⁹⁷ בשל כך, יש לדחות את האפשרות שהזינוק במספר ההעתקות קשור בקשר כלשהו לשכתאות. אחד הפתרונות האפשריים לחידה שבה אנו עוסקים טמון, כנראה, דווקא במהדורות הדפוס של ספר התמונה, ככל שאנו מכירים אותן פפי שנראה מיד.

מכתב היד לדפוס ובחזרה - דפוס קרקוב שנ"ט האבוד

מהדורת הדפוס הראשונה שיש בידינו היא מקורץ תקמ"ד, שם הודפסו בבית הדפוס של האדון יוהאן אנטון קריגר מספר רב של ספרי קבלה, שרבים מהם עלו לראשונה על 'מזבח הדפוס'.⁹⁸ בריקת מהדורת קורץ מלמדת כי המדפיסים בקורץ השתמשו במספר כתבי יד שונים, והציגו מגוון של נוסחאות אפשריות תחת הכותרות 'נ"א', 'נוסחא אחרינא', 'גרסא אחרינא' וכדומה.⁹⁹ ואומנם, ההשוואה בין נוסחיו השונים של הספר היא תופעה בולטת בכמה העתקות של ספר התמונה, המציגים זה לצד זה נוסחאות אפשריות שונות לענף

⁹⁵ שניציי יאמאמוטו, 'תורת השמיטות והמשיחיות בכתבי נתן העזתי', קבלה לח (תשע"ז), עמ' 301-302 ובהערה 12.

⁹⁶ גרשם שלום, 'אגרת מגן אברהם מארץ המערב', קובץ על יד (סדרה חדשה) ב (תרצ"ז), עמ' קכא-קנה. הודפס שוב בקובץ, גרשם שלום, מחקרי שכתאות, ההדיר יהודה ליבס, תל אביב תשנ"ב, עמ' 142-181, ובפרט שם בעמ' 156-157.

⁹⁷ כתב יד אוקספורד, בודלי 172 Mich.; כתב יד ניו יורק, בהמ"ל 1677.

⁹⁸ נקודה הראויה לציון היא שבאופן מיוחד וחריג, מבטיחים המדפיסים בקורץ לשמור על מחירו של ספר התמונה שווה לכל נפש, בכדי להפיצו ברבים, כפי שהם כותבים בקולופון שבסוף הספר (ספר התמונה, קורץ תקמ"ד, עו ע"ב) 'נשלם ספר התמונה. אשר עד הנה היתה גנוזה וטמונה. באמתחת יחידי סגולה. ולא הי' נראה בעליל. כ"א אחד או שנים בגליל. וכעת העיר ד' את רוח המתנדבים בעם ה"ה פ"ק ק"ק קארעץ העוסקים בעבודת הקודש להביא ספרי הקדש שהיו מקדמת דנא בכ"י ולא היתה יד הכל ממשמשין בהם שהיו מוקצה מחמת חסרון כיס והנגידים הנ"ל כוונתם לש"ש להביא את ספרי הקודש הנ"ל תחת מכש הדפוס בכדי שיהא מצוי ומזומן לכל אף למי שהשעה דוחקתו ר"ל כי אינם מגביהין את השער'. תודתי לידידי אבינעם סטילמן שהפנה אותי להערת המדפיסים. עוד ראו אברהם יערי, 'לקוטים ביבליוגרפיים א. לתולדות הדפוס העברי בנאווידוואהר', קרית ספר י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 371-372; זאב גריס, 'העתקת והדפסת ספרי קבלה כמקור ללימודה של הקבלה ומקומה בהיסטוריה היהודית', מחניים 6 (תשנ"ג), עמ' 208; הנ"ל, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס, תל אביב תשס"ב, עמ' 78-79, 169-170.

⁹⁹ המקום הבולט ביותר בריבוי הנוסחים הוא בסוף התמונה השלישית, ראו ספר התמונה, קורץ תקמ"ד, סו ע"ב-עב ע"א. נוסח זה זהה לנוסח שמופיע בכתב היד שהעותק בידי מתתיהו בן חיים ליברמן אשכנזי בפראג בשנת שמ"ה-שמ"ו. ראו כתב יד ירושלים, בית הספרים Heb. 8° 5327, דף קמח ע"א, והשוו לדפוס קורץ, דף סח ע"ב עם שינויים קלים; שם, קנ ע"ב, והשוו לדפוס קורץ, סט ע"ב; עוד ראו כתב יד אוקספורד, בודלי 417 Opp., דף 146ב; כתב יד מינכן, ספריית מדינת בווריה Cod.hebr. 395, עמ' 172ב.

נוסח ב' 100 בשל כך, קשה לקבוע האם המדפיסים בקורץ הם אלו שעמלו על השוואת הנוסחים, או שמא העתיקו זאת מן המוכן.

מהדורת הדפוס השנייה שבידנו היא מלבוב תרנ"ב, אשר גרשם שלום הכתירה כמהדורה המדויקת יותר שבידנו, מבלי שבאר את דבריו. 101 אכן, המדפיסים בלבוב הביאו בשוליו התחתונים של הגיליון גם את נוסח א' של ספר התמונה תחת הכותרת 'נוסח של כ"י'. ברם, השוואה בין שני הספרים מלמדת שהמדפיסים בלבוב שאבו מדפוס קורץ לא רק את התוכן, אלא גם את סדר הדפים וצורת הדף, ועל כן מספרי העמודים בין שתי המהדורות זהים לגמרי. 102

ואמנם, לשני הדפוסים הללו קדמה מהדורה נוספת של ספר התמונה, אשר איננה מצויה בידנו. משה שטיינשניידר הביא עדות להדפסת ספר התמונה הרבה לפני ההדפסה הידועה והנפוצה משנת תקמ"ד בקורץ. ברשימת הספרים של ספריית 'מארי' (?) בצ'סטוהוב (Częstochowa), 103 שנערכה בשנת 1743 בידי יוהן דניאל יאנוצקי (Johan Daniel Janotzki), מופיעים שמותיהם של מספר ספרים עבריים. יאנוצקי עבד כספרן בשירותם של האחים זלוצקי, הכישרופים של קייב וקרקוב, אשר יזמו את הקמת ספריית 'זלוצקי' (Zaluski) בוורשה. 104 ברשימה זו יאנוצקי מציין גם את הרישום על ספר לא ידוע 'ר' ישמעאל, ספר של התמונה, דפוס קרקוב 1599, 105 ציון שמו של 'ר' ישמעאל, אליו יוחס ספר התמונה בכמה כתבי יד, וציון שמו העברי של הספר בתעתיק לגרמנית, מחזקים את אמינותו של יאנוצקי, אשר בכל מקרה משיח לפי תומו. ואמנם, ספריית זלוצקי נכללת היום בספרייה הלאומית של פולין בוורשה, אך לאחר חיפוש בספרייה זו ובספריות אחרות במזרח אירופה, לא מצאתי את מהדורת ספר התמונה הזו. סביר להניח שספר זה אבד, כמו ספרים רבים אחרים בספריית זלוצקי שנשרפו במהלך מלחמת העולם השנייה, אך יש לקוות שמהדורה זו של ספר התמונה עוד תימצא בעתיד אי שם. עם זאת, מהדורה

100 ראו למשל, כתב יד אוקספורד, בודלי, Opp. 568, דף 31ב; כתב יד לוס אנג'לס, ספריית אוניברסיטת קליפורניה 3.9 bx. 828, דף 47ב; כתב יד אוקספורד, בודלי Mich. 579.

101 ראו שלום, הקבלה של ספר התמונה, עמ' 21; בן שחר ווייס, 'סדר האצילות', עמ' 284 ובהערות 19-20.

102 זו גם הסיבה לכך שהמדפיסים הוסיפו את נוסח א' בשוליו התחתונים של העמוד, באופן שאיננו מאפשר השוואה נוחה בין שני הנוסחים, וזאת בכדי להיצמד לעימוד של דפוס קורץ. מהדורה נוספת של ספר התמונה יצאה במכון נזר שרגא בירושלים, כחלק ממה שמכונה בידי המדפיסים 'תורתו של ר' נחוניה בן הקנה', הביאה את שני הנוסחים זה לצד זה. במהדורה זו אמנם אין בשורה בעניין בירור הנוסחים, ואולי אף גרוע מכך, אך העמדת שני ענפי הנוסח זה לצד זה מאפשרת בדיקה נוחה יותר של ההבדלים בין הנוסחים הללו. ראו תורת הקנה, ירושלים תשנ"ח.

103 ואמנם, באותה ההתקופה שיאנוצקי ערך את הרשימה שלו, לא ידוע עדיין על קהילה היהודית בצ'נסטחוב. על כך ראו יעקב שאצקי, 'היהודים בצ'נסטחוב עד למלחמת העולם הראשונה', בתוך: ספר צ'נסטחוב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 36. ספריית זלוצקי נכללה בספרייה הלאומית של פולין בוורשה, אך לאחר עיון בקטלוג הספרייה לא מצאתי את מהדורת ספר התמונה הזו. ייתכן שספר זה אבד, כמו ספרים רבים אחרים, במהלך מלחמת העולם השנייה. על כך, ראו Heinz Lemke, *Die Brüder Zaluski und ihre Beziehungen zu Gelehrten in Deutschland und Danzig*, Berlin 1958.

105 משה שטיינשניידר, 'Hebräische Handschriften in Czeŝtochow', המוזכר 82 (1874), עמ' 81-80.

נשכחת זו של ספר התמונה עשויה להסביר את תפוצתו של ספר התמונה בנוסח ב' במזרח אירופה החל מראשית המאה הי"ז, משני היבטים שונים:

כידוע, גורמים שונים ומגוונים, משפיעים על התקבלותם ותפוצתם של ספרים,¹⁰⁶ ומידת מעורבותם של המדפיסים והמביאים לבית הדפוס בהקשר הזה גדולה מאוד. בתחום מחקר הספר הנדפס מקובלת הקביעה שתפוצתו של ספר או מספר הכותרים שלו אינם תוצר של התוכן הנכתב בו וההתעניינות של קוראיו. לעיתים תפוצתו עשויה להיות פרי יוזמה פרטית של מדפיס או בעל עניין אחר, משיקולים פוליטיים, אידיאולוגיים ובעיקר כלכליים.¹⁰⁷ ואמנם, תפוצה גוברת של מהדורות כתב יד היא ללא ספק תוצאה של התעניינותם של אנשים פרטיים, המשקיעים סכומי כסף גדולים בהפקה של ספר אחד לצורך עצמי. במקום אחר הראיתי כיצד מחירו הזול של הספר מהווה זרו משמעותי בהיקף המכירות של הספר, ובכך גם הופך הספר לפופולארי ומבוקש בהמשך.¹⁰⁸ זאת בשל תפוצתו הרבה יחסית של הספר המודפס, המביאה לידיעת ציבור הלומדים את קיומו של הספר ובכך גם מעוררת את העניין בו.¹⁰⁹ אפשר שההתעניינות הגוברת בספר התמונה החל מראשית המאה הי"ז ואילך, קשורה להדפסתו בקרקוב בשנת 1599, אשר הפכה את הספר למוכר יותר ונגיש. חשוב לציין שספר התמונה היה ידוע במזרח אירופה ללומדי הקבלה ממגוון רחב של מקורות ספרותיים נפוצים אשר ציטטו ממנו או הזכירו את תורת

Zeev Gries, 'Between History and Literature – The Case of Jewish Preaching', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994), p. 155 (בתרגום לעברית: הספר העברי, פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ו, עמ' 154-165); הנ"ל, 'ספרות הדרוש היהודית – בין מסורת שבכתב למסורת שבעל פה', קבלה טו (תשס"ז), עמ' 181-182; 194-195. הנ"ל, הספר כסוכן תרבות, עמ' 73-88. עוד ראו בקיצור נמרץ את סיכומו של שלמה ברגר את מניעי המדפיסים של ספרות היידיש באמסטרדם: Shlomo Berger, *Producing Redemption in Amsterdam*, Leiden & Boston 2013, pp. 29-31. על חשיבות תפקידם של גורמים שונים בהפקת הספר ודרכי הפצתו, בהבנת השפעתו ומקומו בתרבות בכלל ראו Robert Dranton, *The Kiss of Lamourette: Reflections in Cultural History*, New York 1990, pp. 136-152.

נטייתם של רבים מחוקרי תולדות הדפוס והספר העברי באיטליה, לדוגמה, הייתה לראות במדפיסי הספרים חלוצים אידיאולוגיים אשר הזילו זהב מכיסם למען הפצת דעת ותורה. על כך ראו בהרחבה שפרה ברוכסון, ספרים וקוראים: תרבות הקריאה של יהודי איטליה בשלהי הרנסנס, רמת גן תשנ"ג, עמ' 240-241 בהערה 2. ביחס לבתי הדפוס בפולין במאה הי"ח-י"ט, ראו את מאמרו של חיים ליברמן, 'בדיה ואמת בדבר בתי הדפוס החסידיים: לאופיים של בתי הדפוס העבריים באוקראינה, רוסיה הלבנה וליטא עד שנת תקצ"ז (1836)', אהל רח"ל, ג, עמ' 14-309. לאחרונה חזר גלן דיינר על הטענה כי חסידים הדפיסו ספרי דרוש כחלק מפעילות תעמולה: Glenn Dynner, *Men of Silk – The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society*, Oxford 2006, pp. 197-220. וראו עוד כתגובה למאמר הביקורת של גרשון בקון, 'סקירה לספר *Men of Silk*', גלעד כא (תשס"ח), עמ' 192-203, ובעיקר בעמ' 194.

על כך ראו בהרחבה, רועי גולדשמידט, 'חדשנות טכנולוגית ותפוצתם של ספרי דרוש במאה הי"ט: שימושים חוזרים באמהות דפוס קודם להופעת הדפוס הסטריאוטיפי בגליציה', עלי ספר כט (תשע"ט), (בדפוס).

על השפעתם המכרעת של המדפיסים באיטליה על התכנים הספרותיים שצרכה החברה היהודית בשלהי הרנסנס באיטליה, ראו ברוכסון (שם), עמ' 27-44.

השמיטות' שפותחה בו בהרחבה. מקובל במזרח אירופה הכיר את תורת השמיטות ואת ספר התמונה למשל, דרך הערותיו של ר' מרדכי יפה במהדורת הדפוס שלו לרקנאטי,¹¹⁰ דרך ספר 'עבודת הקודש' לר' מאיר אבן גבאי, המביא את רעיון השמיטות והגלגולים¹¹¹ בדרכו של בעל ספר התמונה ומשמו,¹¹² וכך גם ר' ישעיה הלוי הורביץ בספרו שני לוחות הברית.

קשר נוסף בין ריבוי ההעתקות של ספר התמונה במזרח אירופה, לבין הדפסת הספר בקרקוב עשוי להיות תוצאה של העתקה מן הדפוס.¹¹³ תפוצה רבה של מהדורת הספר עשויה להוות מקור להעתקת כתבי יד עבור מעתיקים שלא זכו לרכוש עותק מודפס של הספר, אך יכלו להיחשף לספר המודפס ולהעתיק ממנו. זהו עשוי להיות גם ההסבר לכמה מן המאפיינים הטקסטואליים המשותפים לרבים מכתבי היד הללו, עליהם הצבענו לעיל, ובכלל זה ההשוואות בין נוסחי כתב יד שונים של נוסח ב' של ספר התמונה. סביר להניח שההשוואה בין הנוסחאות השונות, משקפת עבודה של מוסד מאורגן כמו בית דפוס, הבורר לעצמו את הנוסח העדיף מבין מספר נוסחים, ולא של יזם פרטי לצורך העתקה של כתב יד בודד. את האפשרות שמהדורת קרקוב שנ"ט הפכה למקור להעתקות הספר במהלך המאה הי"ז-י"ח, ניתן יהיה להכחיש, או לאשש עם מציאתה של מהדורת דפוס אבודה זו.

¹¹⁰ מרדכי יפה, לבושי אור יקרות, לובלין שני"ה, דף קלג ע"א. ההגהה היא למעשה העתקה הקרובה מאוד לנוסח כתב היד שהודפס בשולי ספר התמונה, לבוב תרנ"ב.

¹¹¹ ראו ר' מאיר אבן גבאי, עבודת הקדש, ירושלים תשס"ד, עמ' קפח.

¹¹² ספר עבודת הקודש הוא אחד מספרי הקבלה הראשונים שהודפסו בדפוסו של יצחק פרוסטיץ בקרקוב בשנת של"ז-של"ח (1577), וכפי שכותב עליו ר' צבי הירש אשכנזי 'החכם צבי': 'הרב בעל עבודת הקודש אשר היה רב גדול ספרדי מפורסם בחכמה ובחסידות וספריו נתפשטו בכל הארץ, שו"ת חכם צבי, ית, אמשטרדם תע"ב, כג ע"ב. כאמור לעיל, סקירת תפוצתה של תורת השמיטות של ספר התמונה בקרב מקובלים במזרח אירופה מחייבת התייחסות רחבה, ואני תכוון להקדיש לכך מאמר נפרד.

¹¹³ על תופעה זו בכלל, ובפרט ביחס לספרי קבלה ראו זאב גריס, הספר העברי: פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ו, עמ' 21; הנ"ל, הספר כסוכן תרבות, עמ' 73-79.

קבלה

כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית

כרך ארבעים וששה

תש"פ

הוצאת כרוב

לוס אנג'לס

תוכן העניינים

מחקרים באנגלית

אליוט ר' וולפסון: מלכות דאין סוף והטמפרלזציה של המרחב: צמצום בתורתו של ר'
שלמה בן חיים אלישיב 7

דניאל אברמס: 'בדרך קצרה': המאמר הקצר בתורת הסוד בישראל 79

דניאל אברמס: אקדמות למהדורה חדשה לספר הבהיר – תורת ההדרה בהצגת כתב יד
מינכן 209: דיון במתודה 131

מחקרים בעברית

אליעזר באומגרטן: ר' יצחק חרירי וקבלת האר"י בכורדיסטן 163

אורי ספראי: 'שכל זה המזמור מדבר על ביאת המשיח': דרשת ר' חיים ויטאל
מירושלים 189

אלי גורפינקל: 'שערי רחמים': פירוש שלשה עשר עיקרים לרמב"ם על דרך הפילוסופיה
והקבלה 209

רועי גולדשמידט: מביזנטיון למזרח אירופה: עיון בענפי הנוסח של ספר התמונה וגלגולי
העתקות כתב היד והדפוס 287